

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ
ΧΩΡΟΣ

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ

ΑΡΧΑΙΑ ΤΡΟΙΖΗΝΑ

ΜΑΡΙΑ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

Δρ Αρχαιολόγος

Ερείπια της βυζαντινής
εκκλησίας της Παναγίας
Επισκοπής. Δεξιά, πήλινο
περίτμητο ανάγλυφο
που απεικονίζει
την αρπαγή της Δηϊάνειρας
και το φόνο του Κένταυρου
Νέσσου από τον Ηρακλή.

01

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η αρχαία Τροιζήνα βρισκόταν λίγο δυτικότερα του σημερινού ομώνυμου χωριού της βορειοανατολικής Πελοποννήσου. Τα μνημεία της είναι γνωστά κυρίως από την εκτενή περιγραφή του Πausανία (II.30.5–32.10), ο οποίος μνημονεύει πολλά λατρευτικά οικοδομήματα και άλλα δημόσια κτήρια που είδε εκεί, παραθέτοντας ταυτόχρονα αρκετά στοιχεία για τις μυθικές παραδόσεις της πόλης. Σημαντικές είναι και οι μαρτυρίες ξένων περιηγητών που την επισκέφθηκαν στη διάρκεια του 18ου και του 19ου αιώνα (Fourmont, Chandler, Dodwell, Gell, Stackelberg, Rouqueville, Prokesch von Osten, Blouet, Puillon Boblaye, Curtius, Bursian κ.ά.), καθώς μας άφησαν αξιοσημείωτες περιγραφές των ερειπίων που ήταν ορατά πριν από την έναρξη των ανασκαφών.

Οι αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή της αρχαίας πόλης άρχισαν από τον Legrand στα τέλη του 19ου αιώνα και συνεχίστηκαν από τον Welter στις αρχές της δεκαετίας του 1930¹. Ορισμένα από τα αντικείμενα που έφεραν στο φως οι ανασκαφές του Legrand εντοπίστηκαν στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου και τώρα κοσμούν την έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Πόρου, ενώ η τύχη των κινητών ευρημάτων των ερευνών του Welter παραμένει άγνωστη. Οι σωστικές ανασκαφές της Εφορείας Αρχαιοτήτων ξεκίνησαν το 1979 και μέχρι σήμερα έχουν φέρει στο φως πολλά αξιόλογα ευρήματα², προερχόμενα κυρίως από δύο μεγάλα νεκροταφεία, το ένα

στα ανατολικά και το άλλο στα δυτικά της πόλης. Τα σημαντικότερα από αυτά εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς και κάποια άλλα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πόρου.

Το μεγαλύτερο μέρος της αρχαίας Τροιζήνας είναι θαμμένο κάτω από πυκνοφυτεμένα περιβόλια με οπωροφόρα δέντρα, αλλά όσα από τα μνημεία της έχουν αποκαλυφθεί ή παρέμειναν ορατά από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, καθώς και η διεξοδική περιγραφή του Pausanias, μαρτυρούν ότι ήταν μια πολύ σπουδαία πόλη. Μόνο το τέμενος του Ιππολύτου, το οποίο βρισκόταν έξω από τα τείχη της, έχει ανασκαφεί σε μεγάλη έκταση και τώρα αποτελεί τον επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο της Τροιζήνας. Στο ιερό αυτό λατρεύτηκε αρχικά ως ήρωας και κατόπιν ως θεός ο νεαρός γιος του Θησέα, τον οποίο ερωτεύτηκε παράφορα αλλά χωρίς ανταπόκριση η μητριά του Φαίδρα, με αποτέλεσμα να βρουν και οι δύο τραγικό θάνατο.

ΜΥΘΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Όπως μαρτυρεί ο Pausanias, οι Τροιζήνιοι ήταν ιδιαίτερα υπερήφανοι για την πατρίδα και τις τοπικές παραδόσεις τους. Ιδρυτής της πόλης τους έλεγαν ότι ήταν ο γιος του Πέλοπα Πιθθέας, ο οποίος έφτασε στην περιοχή μαζί με τον αδελφό του Τροιζήνα όταν ήταν ηγεμόνας ο Αέτιος. Έτσι οι βασιλιάδες του τόπου έγιναν τρεις αλλά, μετά το θάνατο του Τροιζήνα, ο Πιθθέας κυριάρχησε σε όλη

τη χώρα και συγκέντρωσε τους κατοίκους σε μία πόλη, στην οποία έδωσε το όνομα του αδελφού του. Επίσης έλεγαν ότι ο Ποσειδώνας και η Αθηνά φιλονικούσαν για την κατοχή της Τροιζήνας και, για να λήξει η διαμάχη, ο Δίας τους πρόσταξε να την έχουν από κοινού. Έτσι οι Τροιζήνιοι τιμούσαν ως πολιούχους θεούς τόσο την Αθηνά, με τα προσωνύμια *Πολιάς* και *Σθενιάς*, όσο και τον Ποσειδώνα, με το επίθετο *Βασιλεύς*. Για το λόγο αυτό τα πρώτα νομίσματα που έκοψαν απεικόνιζαν στη μία όψη το πρόσωπο της Αθηνάς και στην άλλη την τρίαίνα³.

Εγγονός του Πιθθέα ήταν ο Θησέας, ο γιος που έφερε στον κόσμο η κόρη του Αίθρα μετά το σμίξιμό της, μέσα στην ίδια νύχτα, πρώτα με τον Ποσειδώνα και ύστερα με το βασιλιά της Αθήνας Αιγέα. Ο μεγάλος αττικός ήρωας ήταν γέννημα-θρέμμα της Τροιζήνας, αφού γεννήθηκε και μεγάλωσε στο παλάτι του παππού του, μέχρι που έφυγε για να γίνει πριγκιπόπουλο και κατόπιν βασιλιάς στην Αθήνα. Όταν έγινε δεκαέξι χρονών, πήρε τα σανδάλια και το ξίφος που είχε κρύψει κάτω από έναν μεγάλο βράχο ο Αιγέας για να τα βρει αργότερα ο γιος του, και με αυτά τα σημάδια αναγνώρισης πήγε στην Αθήνα να συναντήσει τον πατέρα του. Ο Θησέας απεικονίζεται να αναστηλώνει το βράχο σε χάλκινα νομίσματα που έκοψε η Τροιζήνα κατά την περίοδο της Ρωμαιοκρατίας⁴.

Ο Ιππόλυτος ήταν γιος του Θησέα, καρπός του έρωτά του με μια αμαζόνα (την Ιππολύτη ή την Αντιόπη). Πριν

01 Το αρχαίο λιμάνι Πάγων (σημερινό Βίδι), επίνειο της Τροιζήνας.

νυμφευθεί την κόρη του Μίνωα Φαίδρα, ο Θησέας έστειλε τον μικρό γιο του στην Τροιζήνα για να ανατραφεί στην αυλή του Πιθθέα και να γίνει εκεί βασιλιάς. Μεγαλώνοντας ο Ιππόλυτος έγινε ένας όμορφος νέος, που ήταν πιστός οπαδός της Αρτέμιδος και αγαπούσε με πάθος το κυνήγι, ενώ υποτιμούσε τον έρωτα για τις γυναίκες. Η Αφροδίτη θύμωσε για την περιφρόνηση που της έδειχνε και, για να τον εκδικηθεί, έσπρωξε τη μητριά του σε άνομο έρωτα για τον προγονό της.

Μετά το φόνο των Παλλαντιδών ο Θησέας πήγε στην Τροιζήνα μαζί με τη γυναίκα του για να γίνει ο τελετουργικός καθαρμός του από το συγγενικό αίμα και εκεί εκδηλώθηκαν τα αισθήματα της Φαίδρας για τον Ιππόλυτο. Όταν αυτός γυμναζόταν στο στάδιο, εκείνη τον κατασκόπευε κρυμμένη πίσω από μια μυρτιά και, μη μπορώντας να γαληνεύσει το πάθος της, τρυπούσε με μανία τα φύλλα του δέντρου με μια καρφίτσα που είχε στα μαλλιά της. Όταν ο Ιππόλυτος απέκρουσε τον έρωτά της, η Φαίδρα ένωσε τόσο ντροπιασμένη που αποφάσισε να δώσει τέλος στη ζωή της, αλλά προηγουμένως έγραψε ένα σημείωμα για τον Θησέα, κατηγορώντας το γιο του ότι προσπάθησε να τη βιάσει. Εκείνος εξοργίστηκε και τον έδιωξε από την Τροιζήνα, παρακαλώντας τον Ποσειδώνα να τον αφανίσει. Ενώ ο Ιππόλυτος έτρεχε με το άρμα του για να φύγει μακριά, πληγωμένος από την άδικη συμπεριφορά του πατέρα του, ο

02 Χάλκινο νόμισμα της Τροιζήνας που απεικονίζει τον Θησέα να ανασηκώνει το βράχο για να πάρει τα σανδάλια και το ξίφος του Αιγέα (2ος–3ος αι. μ.Χ.).

03α–β Αργυρό νόμισμα της Τροιζήνας, 5ου–4ου αι. π.Χ. Στον εμπροσθότυπο κεφαλή της Αθηνάς και στον οπισθότυπο τρίαίνα, σύμβολο του Ποσειδώνα.

Ποσειδώνας έβγαλε από τη θάλασσα έναν άγριο ταύρο που πετάχτηκε μπροστά από τα άλογα. Το άρμα ανατράπηκε και το σώμα του άτυχου νέου τυλίχτηκε στα ηνία και διαμελίστηκε καθώς σερνόταν στο έδαφος.

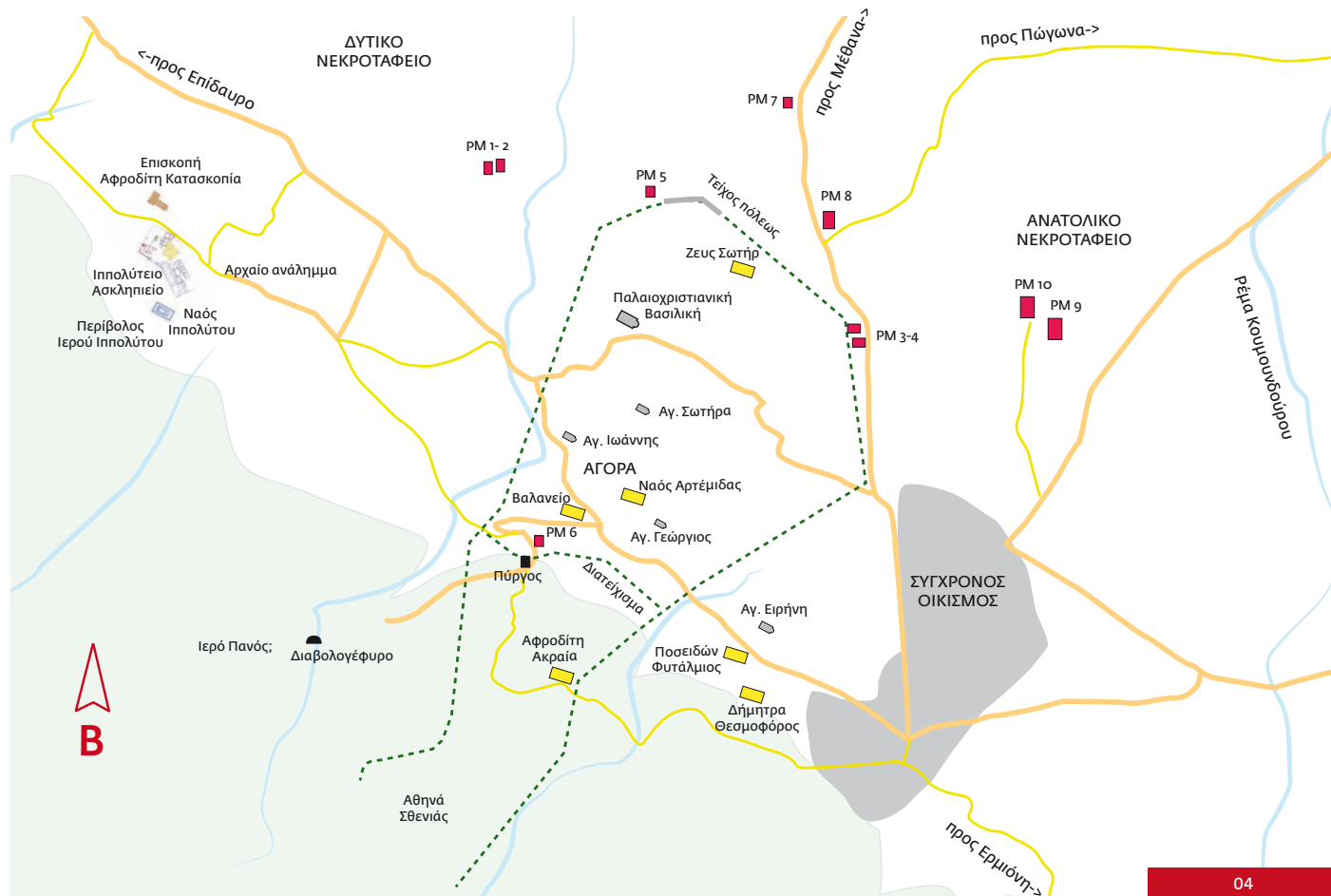
Οι Τροιζήνιοι δεν παραδέχονταν ότι ο Ιππόλυτος πέθανε, αλλά έλεγαν ότι οι θεοί τον ανέβασαν στον ουρανό και τον μεταμόρφωσαν στον αστερισμό του Ηνίοχου. Για το λόγο αυτό δεν έδειχναν στους ξένους τον τάφο του, παρόλο που τον γνώριζαν. Σύμφωνα με άλλη εκδοχή του μύθου την οποία κατέγραψε ο Πausanias στην Επίδαυρο (II.27.4), τον Ιππόλυτο επανέφερε στη ζωή ο Ασκληπιός μετά από παράκληση της Αρτέμιδος και κατόπιν εκείνος πήγε στην Αρική της Ιταλίας, όπου έγινε βασιλιάς και ίδρυσε τέμενος της θεάς. Τη στενή σχέση του Ασκληπιού με τον Ιππόλυτο φανερώνει και ο συνδυασμός της λατρείας τους τόσο στην Τροιζήνα όσο και στην Αθήνα.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η πρώτη μνεία της Τροιζήνας εντοπίζεται στην *Ιλιάδα*, στον «κατάλογο των πλοίων», ανάμεσα στις πόλεις που πήραν μέρος στην Τρωική Εκστρατεία υπό την ηγεσία του Διομήδη (B 559–568). Ο Πausanias αναφέρει ότι οι κάτοικοί της ήταν Ίωνες στην καταγωγή αλλά, μετά την εξάπλωση των Ηρακλειδών στην Πελοπόννησο, οι Δωριείς ενσωματώθηκαν σε αυτούς ως σύνοικοι. Για την πρώιμη ιστορία της δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία, αλλά και όσες πληροφορίες έχουμε για το ρόλο της στα ιστορικά γεγονότα έως το τέλος της αρχαιότητας είναι αποσπασματικές⁵.

Στους γεωμετρικούς χρόνους οι Τροιζήνιοι δημιούργησαν αποικίες στη Μικρά Ασία (Αλικαρνασσός, Μύνδος, Θεάγγελα) και, μαζί με τους Αχαιούς, στην Κάτω Ιταλία (Σύβαρη). Γύρω στα μέσα του 8ου αιώνα π.Χ., κατά την πιθανότερη χρονολόγηση, ίδρυσαν στη νήσο Καλαύρεια (σημερινός Πόρος) μια αμφικτιονία που είχε ως έδρα της το εκεί ιερό του Ποσειδώνα και, όπως παραδίδει ο Στράβων (VIII.6.14), περιλάμβανε στα μέλη της επτά πόλεις (Ερμιόνη, Επίδαυρος, Αίγινα, Αθήνα, Πρασιές, Ναυπλία, Μινύειος Ορχομενός). Η Τροιζήνα δεν αναφέρεται ανάμεσα στα κράτη–μέλη επειδή ήταν αυτονόητο ότι εκείνη είχε την ηγεσία, αφού η Καλαύρεια υπαγόταν σε αυτήν έως τον ύστερο 4ο αιώνα π.Χ., όπως και η χερσόνησος των Μεθάνων.

Κατά τον Ηρόδοτο (III.59.1), γύρω στο 525 π.Χ. η Τροιζήνα συμπεριέλαβε στην επικράτειά της τη νήσο Ύδρα, την οποία της παραχώρησαν οι Σάμιοι εξόριστοι, αφού πρώτα την αγόρασαν από τους Ερμιονείς. Ιδιαίτερα σημαντικές είναι οι πληροφορίες που μας δίνει και πάλι ο Ηρόδοτος για τη δραστηριότητά της στους Περσικούς Πολέμους (VIII.1.2, 41.1, 42.1, 43.1 και IX.28.4, 102.3, 105.1). Το 480 π.Χ. πήρε μέρος με πέντε τριήρεις στις ναυμαχίες του Αρτεμισίου και της Σαλαμίνας. Το επίγειο της Τροιζήνας Πάγων, άριστο φυσικό λιμάνι στο δυτικό άκρο του μεγάλου όρμου που σχηματίζεται ανάμεσα στην πελοποννησιακή ακτή και το νησί του Πόρου, ορίστηκε ως τόπος συγκέντρωσης του ελληνικού στόλου πριν από τη ναυμαχία της Σαλαμίνας. Κατά τη διάρκεια της

04

περσικής εισβολής στην Αττική, ύστερα από ψήφισμα που πρότεινε ο Θεμιστοκλής το οποίο προέβλεπε την εκκένωση της Αθήνας για λόγους ασφάλειας των αμάχων, οι Τροιζήνιοι φιλοξένησαν πολλές αθηναϊκές οικογένειες, αναλαμβάνοντας όλες τις δαπάνες για τη διατροφή τους και για τη μόρφωση των παιδιών, όπως παραδίδει ο Πλούταρχος (Θεμιστοκλής 10.2–3). Το 479 π.Χ. η Τροιζήνα πήρε μέρος στη μάχη των Πλαταιών με 1.000 οπλίτες και το όνομά της αναγράφηκε στο τρόπαιο που ανατέθηκε στο ιερό των Δελφών σε ανάμνηση της νίκης των Ελλήνων. Τον ίδιο χρόνο οι ναυτικές δυνάμεις της συμμετείχαν στη ναυμαχία της Μυκάλης.

Στη διάρκεια των πολέμων που έκαναν μετά τα Μηδικά οι Αθηναίοι εναντίον άλλων ελληνικών πόλεων, στο πλαίσιο της επεκτατικής πολιτικής τους, κατέκτησαν και την Τροιζήνα, η οποία όμως ανέκτησε την ανεξαρτησία της με τις Τριακονταετείς Σπονδές (446/5 π.Χ.). Στον Πελοποννησιακό Πόλεμο τάχθηκε στο πλευρό της Σπάρτης, με αποτέλεσμα να υποστεί λεηλασίες και επιδρομές από τους Αθηναίους, όπως αναφέρει ο Θουκυδίδης (II.56.5 και IV.45.2). Από τον Ξενοφώντα μαθαίνουμε ότι η συμμαχία της με τη Σπάρτη συνεχίστηκε στον Κορινθιακό Πόλεμο (396–385 π.Χ.), καθώς και στις στρατιωτικές επιχειρήσεις για την αντιμετώπιση της εισβολής των Θηβαίων στην Πελοπόννησο (Ελληνικά IV.2.16 και VII.2.2). Το 371 π.Χ. δέχτηκε επίθεση από τον Επαμεινώνδα, ο οποίος όμως δεν

04 Χάρτης της αρχαίας Τροιζήνας βασισμένος σε εκείνον του G. Welter και συμπληρωμένος με τα νεότερα στοιχεία από τη Μ. Γιαννοπούλου.

05 Το άγαλμα του κριοφόρου Ερμή από την Τροιζήνα, ρωμαϊκό αντίγραφο αγαλματικού τύπου του 4ου αι. π.Χ.

05

κατάφερε να την εκπορθήσει. Μέσα στα επόμενα χρόνια οι σχέσεις της με την Αθήνα αποκαταστάθηκαν και το 323 π.Χ. συμπαράταχθηκε μαζί της στον «Λαμιακό» Πόλεμο.

Στους ελληνιστικούς χρόνους, με την εμπλοκή της στους Πολέμους των Διαδόχων, βρέθηκε υπό μακεδονική κατοχή. Εκείνη την περίοδο η Καλαύρεια και τα Μέθανα φαίνεται ότι αποσπάστηκαν από αυτή. Το 243 π.Χ., μετά την κατάληψη της Κορίνθου από τον Άρατο, οι Τροιζήνιοι προσχώρησαν στην Αχαϊκή Συμπολιτεία και τίμησαν το στρατηγό της με ανδριάντα που έστησαν στην αγορά (IG IV.788). Το 146 π.Χ., αναμένοντας την επίθεση των Ρωμαίων, ενίσχυσαν την άμυνα της πόλης με την κατασκευή ενός εγκάρσιου τείχους (διατείχισμα) στους πρόποδες της ακρόπολης (IG IV.757).

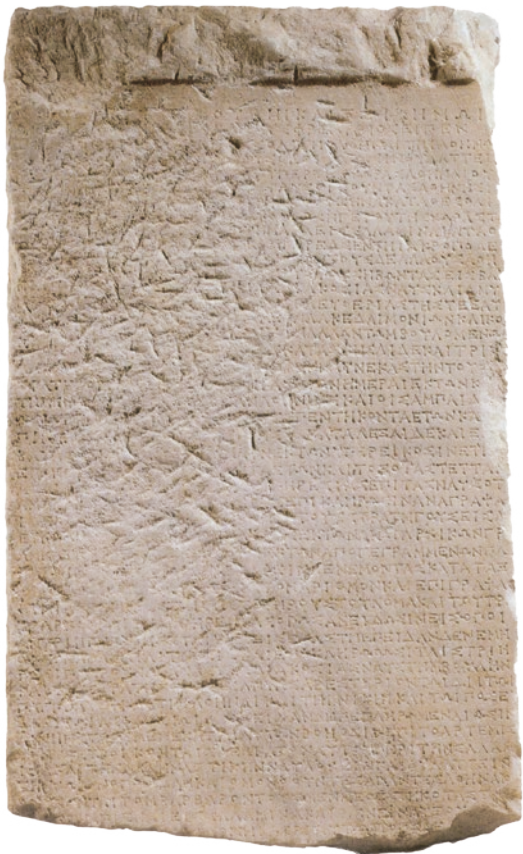
Οι επιγραφικές και οι φιλολογικές μαρτυρίες που αναφέρονται στην εποχή της Ρωμαιοκρατίας σκιαγραφούν την εικόνα μιας ακμάζουσας πόλης, η οποία είχε καλή εσωτερική οργάνωση, ανθηρή οικονομία και μια τάξη εύπορων πολιτών που κατείχαν διάφορα αξιώματα ή αναλάμβαναν δαπάνες για εξωραϊστικά έργα, όπως την επισκευή δρόμων και δημόσιων κτηρίων⁶. Το 124 μ.Χ. πιθανότατα επισκέφθηκε την πόλη ο αυτοκράτορας Αδριανός και με αφορμή αυτό το γεγονός οι Τροιζήνιοι εγκαινίασαν νέο σύστημα χρονολόγησης. Στους αυτοκρατορικούς χρόνους η Καλαύρεια βρισκόταν πάλι υπό την εξουσία της Τροιζήνας, κατά τη μαρτυρία του Πausanias (X.9.8).

Εκκλησιαστικά μνημεία και τάφοι της Παλαιοχριστιανικής περιόδου που έφεραν στο φως οι αρχαιολογικές έρευνες δείχνουν ότι οι Τροιζήνιοι ασπάστηκαν νωρίς τη νέα θρησκεία. Στους βυζαντινούς χρόνους η πόλη αναφέρεται για τελευταία φορά με το αρχαίο όνομά της στα Πρακτικά της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου, που έγινε στη Νίκαια το 787. Περί τα τέλη του 9ου ή στις αρχές του 10ου αιώνα η Επισκοπή Τροιζήνης μετονομάστηκε σε Επισκοπή Δαμαλά ή Δαμαλών. Ο Δαμαλός, που ήταν η μεσαιωνική συνέχεια της αρχαίας Τροιζήνας, κατά την εποχή της Φραγκοκρατίας δόθηκε ως φέουδο στον ιππότη Guillaume de la Roche, ο οποίος οργάνωσε την περιοχή σε βαρονία και έκτισε δικό του κάστρο στην κορυφή της αλλοτινής ακρόπολης.

ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ

Στην περιοχή της πόλης των ιστορικών χρόνων δεν έχουν εντοπιστεί υλικά κατάλοιπα της Μυκηναϊκής περιόδου, αν και, κατά τον Όμηρο, η Τροιζήνα ήταν παρούσα στον Τρωικό Πόλεμο. Η προϊστορική πόλη πρέπει να βρισκόταν στην παραλία του όρμου του Πώγωνα, στην περιοχή της Μεγάλης Μαγούλας του Γαλατά, περίπου 6 χλμ. ανατολικότερα της γνωστής Τροιζήνας. Οι ανασκαφές που έγιναν εκεί στο διάστημα 1995–2000 έφεραν στο φως τα ερείπια μιας μεσοελλαδικής–υστεροελλαδικής ακρόπολης και τρεις μυκηναϊκούς θολωτούς τάφους, ισχυρά τεκμήρια για την ύπαρξη σε αυτή τη θέση μιας προϊστορικής εγκατάστασης τόσο σημαντικής, που δεν μπορεί να ήταν άλλη από την περίφημη Τροιζήνα η οποία σκιαγραφείται στο μύθο του Θησέα και στο ομηρικό έπος⁷.

Στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους το οικιστικό κέντρο μετακινήθηκε προς την ενδοχώρα, όπως δείχνουν

06

- 06 Η ενεπίγραφη στήλη από την Τροιζήνα με το «ψήφισμα του Θεμιστοκλέους».
- 07 Πήλινες κεραμίδες (ηγεμόνας καλυπτήρας και στρωτήρας) από το ναό του Διός Σωτήρος, α΄ μισό 6ου αι. π.Χ.
- 08 Πήλινη σίμη με υδρορρόη σε σχήμα λεοντοκεφαλής, από το ναό της Αφροδίτης Ακραιάς, 570–560 π.Χ.
- 09 Πήλινες κεραμίδες (ηγεμόνας καλυπτήρας και στρωτήρας) από το ναό της Αφροδίτης Ακραιάς, 570–560 π.Χ.
- 10 Κεφαλή μαρμάρινου αγαλματίου του Πανός, ρωμαϊκών χρόνων.

07

οι πρωτογεωμετρικοί τάφοι που αποκαλύφθηκαν στο ανατολικό νεκροταφείο της Τροιζήνας και τα όστρακα της Γεωμετρικής περιόδου που βρέθηκαν στο χώρο της αρχαίας αγοράς και στο τέμενος του Ιππολύτου. Η κατοίκηση στη νέα θέση ήταν συνεχής έως το τέλος της αρχαιότητας, καθώς όλες οι επόμενες περίοδοι αντιπροσωπεύονται στα ευρήματα των ανασκαφών.

Η πόλη

Η πόλη της Τροιζήνας, όπως φαίνεται από τα λίγα σωζόμενα κατάλοιπα της οχύρωσής της, απλωνόταν στη μικρή πεδιάδα δυτικά του σημερινού ομώνυμου χωριού και είχε την ακρόπολή της στο απότομο ύψωμα που ορθώνεται στα νοτιοανατολικά της. Τα μνημεία που περιγράφει ο Πausanias είναι πολλά, αλλά οι αρχαιολογικές ανασκαφές στο χώρο της πόλης είναι ελάχιστες και περιορισμένης έκτασης. Παρ' όλα αυτά, με τις έρευνες του Legrand και του Welter προσδιορίστηκε κατά προσέγγιση η θέση της αγοράς στην περιοχή μεταξύ των εκκλησιών του Αγ. Γεωργίου, του Αγ. Ιωάννη και της Αγ. Σωτήρας.

Στα ερείπια της παλαιάς εκκλησίας του Αγ. Γεωργίου βρέθηκαν επιγραφές σχετιζόμενες με το ιερό του Απόλλωνος Θεαρίου (IG IV 748) και τη λατρεία της Αρτέμιδος (IG IV 763). Σε έναν αγρό στα δυτικά της εκκλησίας ερευνήθηκαν από τον Legrand τα πώρινα θεμέλια ναού στον τύπο του απλού σηκού με πρόναο, που αποδόθηκε στην Αρτέμιδα. Νοτιότερα από εκείνη τη θέση σώζονται ορατά τα κατάλοιπα ενός ασιδωτού κτηρίου από οπτοπλινθοδομή, των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων. Ο Welter το συσχέτισε με το ιερό των Μουσών, αλλά μάλλον πρόκειται για κοινό βαλανείο (λουτρικό οικοδόμημα).

Κοντά στην εκκλησία του Αγ. Ιωάννη βρέθηκε το ενεπίγραφο βάθρο ενός αγάλματος αφιερωμένου στον Απόλλωνα που είχε φιλοτεχνήσει ο Κηφισόδοτος ο νεότερος (IG IV.766). Στην εκκλησία αυτή έχει χρησιμοποιηθεί ως βάση της αγίας τράπεζας ένας σπόνδυλος μεγάλου ραβδωτού κίονα, που ίσως προέρχεται από το ναό του Θεού. Ο Pausanias αναφέρει για το ιερό του Απόλλωνος Θεαρίου ότι ήταν το παλαιότερο από όλα όσα γνώριζε ο ίδιος. Το λατρευτικό άγαλμα που είδε ήταν έργο του Τροιζήνιου γλύπτη Έρμωνος, η δράση του οποίου τοποθετείται στην Αρχαϊκή περίοδο, επομένως ο ναός του Απόλλωνος θα υπήρχε τουλάχιστον από εκείνη την εποχή.

Από το χώρο της ερειπωμένης εκκλησίας της Αγ. Σωτήρας προέρχεται το άγαλμα του κριοφόρου Ερμή, ρωμαϊκό αντίγραφο αγαλματικού τύπου του 4ου αιώνα π.Χ., αποδιδόμενου στη σχολή του Πολυκλείτου⁸. Στην ίδια περιοχή βρέθηκε και η περίφημη ενεπίγραφη στήλη, το κείμενο της οποίας θεωρείται ως μεταγενέστερο αντίγραφο του ψηφίσματος που πρότεινε το 480 π.Χ. ο Θεμιστοκλής ή ως αλλοιωμένη εκδοχή εκείνου, σχετιζόμενη με ιστορικές συγκυρίες και πολιτικές σκοπιμότητες της Πρώιμης Ελληνιστικής περιόδου⁹. Η χάραξη της στήλης τοποθετείται στα τέλη του 4ου ή στο πρώτο μισό του 3ου αιώνα π.Χ. Ίσως αυτή η στήλη είχε τοποθετηθεί σε μια στοά ιδρυμένη, κατά τον Pausanias, από τους Αθηναίους στην αγορά της

08

09

10

πόλης, στην οποία στεγάζονταν αγάλματα γυναικών και παιδιών επιφανών οικογενειών που είχαν φιλοξενηθεί στην Τροιζήνα όταν η Αθήνα κινδύνευε από την επίθεση των Περσών. Περίπου 100 μ. βορειότερα από την Αγ. Σωτήρα ανασκάφηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1970 από την Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων μια παλαιοχριστιανική βασιλική, στην οποία είχαν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό πολλά αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη προερχόμενα πιθανότατα από κτήρια της αγοράς.

Η θέση του ιερού του Διός Σωτήρος εντοπίστηκε στο βορειοδυτικό τμήμα του χώρου που υπολογίζεται ότι καταλάμβανε η αρχαία πόλη. Εδώ βρέθηκε ένα ορόσημο με την επιγραφή ΔΙΟΣ και αποκαλύφθηκε μέρος της πώρινης θεμελίωσης ναού, στον οποίο θα ανήκαν οι κεραμίδες των αρχαϊκών χρόνων που περιλαμβάνονταν στα ευρήματα της ανασκαφής¹⁰.

Η ακρόπολη

Στην κορυφή της ακρόπολης βρισκόταν ο ναός της Αθηνάς Πολιάδος ή Σθενιάδος, ο οποίος πιθανότατα καταστράφηκε όταν οικοδομήθηκε εκεί το μεσαιωνικό κάστρο. Ο ναός και το αρχαϊκό άγαλμα της θεάς, κατασκευασμένο σύμφωνα με τη μαρτυρία του Pausanias από τον Αιγινήτη γλύπτη Κάλ(λ)ωνα, απεικονίζονται σε χάλκινες κοπές της Τροιζήνας της περιόδου της Ρωμαιοκρατίας¹¹. Κοντά στον ανατολικό βραχίονα του τείχους ο Legrand έφερε στο φως τη θεμελίωση ενός ναού που ο ίδιος απέδωσε στον Πάνα, αλλά κατόπιν ο Welter τον ταύτισε εύστοχα με αυτόν της Αφροδίτης Ακραιάς. Ο ναός εκείνος είχε επίσης ιδρυθεί στα αρχαϊκά χρόνια, όπως δείχνουν τα πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη που βρέθηκαν στη θέση, με άριστα διατηρημένη τη γραπτή διακόσμηση¹².

Το ιερό του Λυτηρίου Πανός που συνάντησε ο περιηγητής κατεβαίνοντας από την ακρόπολη πρέπει να βρισκόταν στη δυτική πλευρά του λόφου, κοντά στο ονομαζόμενο «Γεφύρι του Διαβόλου». Από την περιοχή αυτή προέρχεται ένα μαρμάρينو κεφάλι από αγαλματίδιο του Πάνα, των ρωμαϊκών χρόνων¹³. Το ειδυλλιακό τοπίο του χώρου, με την οργιώδη δασική βλάστηση, τα άφθονα πηγαία νερά που σχηματίζουν καταρράκτες και τις φυσικές σπηλιές που διακρίνονται στα κατακόρυφα μέτωπα του βράχου, αποτελούσε οπωσδήποτε ιδανικό περιβάλλον για τη λατρεία του τραγοπόδαρου Θεού.

Στους πρόποδες της ακρόπολης σώζονται κάποια τμήματα από το εγκάρσιο τείχος που κατασκευάστηκε γύρω στο 146 π.Χ. για την ενίσχυση της άμυνας της πόλης στην αναμενόμενη επίθεση των Ρωμαίων. Στο τείχος αυτό έχει ενσωματωθεί ένας μεγάλος ορθογώνιος πύργος, ο οποίος είναι σήμερα το καλύτερα σωζόμενο μνημείο της Τροιζήνας, καθώς διατηρεί άθικτη την είσοδό του και την εσωτερική σκάλα που οδηγούσε στον επάνω όροφο. Την περίοδο της Φραγκοκρατίας ο πύργος ανακαινίστηκε για να ενταχθεί στο αμυντικό σύστημα του κάστρου του Δαμαλά.

Τα εκτός των τειχών ιερά

Έξω από τα τείχη, στα νοτιοανατολικά της πόλης, έχει

11

12

- 11 Ο πύργος του ελληνιστικού διατειχίσματος με το μεσαιωνικό εποικοδόμημα.
- 12 Το ιερό του Ιππολύτου στα δυτικά της αρχαίας πόλης (αεροφωτογραφία).

εντοπιστεί ο χώρος του ιερού της Δήμητρος Θεσμοφόρου, το οποίο πρέπει να ήταν σε χρήση από την Αρχαϊκή έως και την Πρώιμη Ελληνιστική περίοδο, όπως φανερώνουν τα αναθήματα που βρέθηκαν εκεί (πήλινα ειδώλια, μικρογραφικά αγγεία και λυχνάρια, υφαντικά βάρη κ.ά.)¹⁴. Κοντά του, κατά την περιγραφή του Πausανία, ήταν το ιερό του Ποσειδώνος Φυταλμίου, το οποίο είχαν ιδρύσει οι Τροιζήνιοι για να εξευμενίσουν το θεό, όταν είχε θυμώσει μαζί τους και για να τους τιμωρήσει έκανε τη γη τους άγονη στέλνοντας άλμη στις ρίζες και τους σπόρους των φυτών. Πυρήνας αυτού του μύθου πρέπει να ήταν ένα πραγματικό φυσικό φαινόμενο που παρατηρείται ακόμη και σήμερα. Η λιμνοθάλασσα Ψήφτα, στις βόρειες παρυφές του κάμπου της Τροιζήνας, διοχετεύει στον υδροφόρο ορίζοντα της περιοχής θαλασσινό νερό που δεν αφήνει τα δέντρα να αναπτυχθούν στους κοντινούς αγρούς.

Στα περίχωρα της πόλης, δίπλα στην ονομαζόμενη Φοιβαία λίμνη ή Ψηφαία θάλασσα (σημερινή Ψήφτα), αναφέρονται από τον Πausανία το ιερό της Αρτέμιδος Σαρωνίας και το μνήμα του Σάρωνος, του μυθικού βασιλιά της Τροιζήνας που πνίγηκε κυνηγώντας μέσα στη θάλασσα ένα ελάφι της θεάς. Από αυτό το περιστατικό, όπως έλεγαν, πήρε κατόπιν το όνομα Σαρωνικός ολόκληρη η θαλάσσια περιοχή ανάμεσα στη ΒΑ Πελοπόννησο και την Αττική.

Στον ορεινό δρόμο προς την Ερμιόνη ο περιηγητής μνημονεύει το ιερό της Αφροδίτης Νυμφίας, ιδρυμένο

κατά την παράδοση από τον Θησέα όταν νυμφεύθηκε την Ελένη (μετά το θάνατο της Φαίδρας). Εκεί κοντά βρισκόταν και η ονομαζόμενη «Πέτρα Θησεώς», ένας μεγάλος όρθιος βράχος για τον οποίο έλεγαν ότι ήταν εκείνος που ανασήκωσε ο Θησέας για να πάρει τα σανδάλια και το ξίφος του Αιγέα.

Το ιερό του Ιππολύτου

Το «επιφανέστατον», κατά τον Πausανία, τέμενος του Ιππολύτου βρισκόταν επίσης έξω από τα τείχη, σε απόσταση περίπου 600 μ. δυτικά της πόλης. Η λατρεία του ήρωα άρχισε στη Γεωμετρική περίοδο, πιθανότατα τον 8ο αιώνα π.Χ., σε έναν υπαίθριο χώρο που περιέκλειε πεντάπλευρος περίβολος. Στο δυτικό όριο εκείνου κτίστηκε αργότερα, μάλλον στους ύστερους αρχαϊκούς χρόνους, ένας ναῖσκος με πρόσοψη στα δυτικά. Ακριβώς απέναντι από την είσοδό του υπήρχε κτιστός ορθογώνιος βωμός με τετράστυλο (τέσσερις κίονες).

Νότια του βωμού βρισκόταν ένα άλλο οικοδόμημα, η ακριβής μορφή και χρήση του οποίου είναι δύσκολο να προσδιοριστούν λόγω της πολύ κακής διατήρησής του. Ο Welter το αναπαρέστησε ως ναῖσκο με φαρδύ σηκό και πρόσοψη στα ανατολικά, αλλά τα σωζόμενα κατάλοιπα δεν φαίνεται να επαληθεύουν την ερμηνεία του. Μάλλον αυτό ήταν αρχικά ένας «οῖκος» με πρόσοψη στο βορρά, στον οποίο έγιναν αργότερα διάφορες προσθήκες. Στα δυτικά του υπήρχε μια μικρή ανοικτή στοά και στα νότια ένα κρηναίο οικοδόμημα.

Όλα τα προηγούμενα κτίσματα βρίσκονταν πάνω σε άνδηρο που οριζόταν στις τρεις πλευρές του (βόρεια, δυτική και νότια) από ορθογώνιο περίβολο και ήταν προσιτό από μνημειακό πρόπυλο στη ΒΑ γωνία του. Μια στενή, δευτερεύουσα είσοδος στη ΝΔ γωνία του περιβόλου επέτρεπε την επικοινωνία με το χαμηλότερο πλάτωμα στα δυτικά του ανδήρου. Από εκεί ήταν προσπελάσιμος ένας κτιστός υπόγειος θάλαμος, ο οποίος ερμηνεύθηκε πρόσφατα από την Ελένη Οικονομίδου ως ο κρυφός τάφος του Ιππολύτου που δεν έδειχναν οι Τροιζήνιοι στους ξένους¹⁵.

Το χώρο ανατολικά του ανδήρου και του γεωμετρικού τεμένων καταλάμβανε ένα μεγάλο τετράγωνο οικοδόμημα με κεντρική περιστυλη αυλή και είσοδο στη δυτική πλευρά, μπροστά και πίσω από το οποίο υπήρχαν διάφορα προσκτίσματα σχετιζόμενα με τη λειτουργία του. Το κτήριο αυτό ερμηνεύθηκε από τον Welter ως το εγκοιμητήριο του Ασκληπιείου της Τροιζήνας που μαρτυρείται σε δύο επιγραφές της Επιδαύρου (IG IV² 122, 123), αλλά οι νεότεροι μελετητές το θεωρούν τελετουργικό εστιατόριο¹⁶, ενώ μερικοί προτείνουν τη συνδυασμένη λειτουργία του ως εστιατορίου και εγκοιμητηρίου¹⁷. Κατά τον ανασκαφέα τόσο εκείνο όσο και τα κτίσματα του γειτονικού ανδήρου είχαν κατασκευαστεί στο πλαίσιο ενός ενιαίου οικοδομικού προγράμματος που εκτελέστηκε ανάμεσα στα τέλη του 4ου και τις αρχές του 3ου αιώνα π.Χ.

Ο καταστερισμός και η αποθέωση του Ιππολύτου από τους Τροιζήνιους πρέπει να έγιναν στα ελληνιστικά χρόνια, εποχή κατά την οποία αναφέρονται και άλλες τέτοιες περιπτώσεις ηρώων. Η αναβάθμισή του σε θεό ήταν οπωσδήποτε τοπικό φαινόμενο, καθώς δεν παρατηρείται κάτι ανάλογο στην ηρωολατρεία του στην ακρόπολη της Αθήνας (Pausanias I.22.1). Ο θεοποιημένος Ιππόλυτος λατρευόταν πιθανότατα σε έναν περίπτερο ναό με πρόσοψη στα ανατολικά, ο οποίος οικοδομήθηκε στα νοτιοανατολικά του αρχαιότερου τεμένους, σε επίπεδο ψηλότερο από εκείνο των άλλων κτηρίων. Ο Legrand απέδωσε αυτόν το ναό στον Ιππόλυτο ή στον Απόλλωνα Επιβατήριο, αλλά κατόπιν ο Welter τον ταύτισε κατηγορηματικά με εκείνον του Ιππολύτου και τοποθέτησε την κατασκευή του στο τέλος του 4ου αιώνα π.Χ., με βάση τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά του. Κινητά ευρήματα, που θα μπορούσαν να δώσουν περισσότερες πληροφορίες για την ταυτότητα και το χρόνο ίδρυσής του, δεν αναφέρονται από τους ανασκαφείς.

Η χρονολόγηση που πρότεινε ο Welter για τον περίπτερο ναό έγινε γενικότερα αποδεκτή, αλλά η απόδοση στον Ιππόλυτο αμφισβητήθηκε από ορισμένους μελετητές που υποστηρίζουν ότι ήταν αφιερωμένος στον Ασκληπιό¹⁸, θεωρώντας ότι εκεί θα ήταν στημένο το άγαλμα του θεού, έργο του γλύπτη Τιμοθέου, το οποίο μνημονεύει ο Pausanias χωρίς να προσδιορίζει το χώρο όπου βρισκόταν. Πάντως, εφόσον ισχύει η χρονολόγηση του ναού στα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ., αυτός δεν μπορεί να συνδεθεί με το άγαλμα του Ασκληπιού, καθώς η δράση του Τιμοθέου τοποθετείται στο πρώτο μισό του 4ου αιώνα π.Χ. Κατά τη μαρτυρία του Pausanias οι Τροιζήνιοι έλεγαν για εκείνο το άγαλμα ότι δεν παριστάνει τον Ασκληπιό αλλά τον Ιππόλυτο, επομένως ο θεός πρέπει να απεικονιζόταν σε νεανική ηλικία και αγένειος, διαφορετικά δεν δικαιολογείται η σύγχυσή του με τον Ιππόλυτο. Όπως φαίνεται, στην Τροιζήνα κατά τη Ρωμαϊκή εποχή δεν υπήρχε σαφής διάκριση μεταξύ των δύο λατρειών, ίσως επειδή αυτές είχαν στο μεταξύ συγχωνευθεί.

Ως προς τις τιμές που απέδιδαν στον Ιππόλυτο, ο περιηγητής μάς πληροφορεί ότι ο ιερέας του ήταν ισόβιος, είχαν καθιερωθεί ετήσιες θυσίες και τα κορίτσια της Τροιζήνας πριν από το γάμο τους κατέθεταν στο ναό του μια πλεξούδα που έκοβαν από τα μαλλιά τους, έθιμο που μνημονεύει και ο Ευριπίδης (*Ιππόλυτος* 1423–1427). Την απόδοση «ισοθών τιμών» στον Ιππόλυτο μαρτυρεί επίσης ο Διόδωρος Σικελιώτης (IV.62.4).

Σύμφωνα με την περιγραφή του Pausanias, μέσα στον περίβολο του ναού του Ιππολύτου υπήρχε και ένας δεύτερος, αφιερωμένος στον Απόλλωνα Επιβατήριο. Στον ίδιο χώρο αναφέρεται και η λατρεία των θεοτήτων της βλάστησης Δαμίας και Αυξησίας. Από τον περίβολο αυτού του τμήματος του ιερού

13 Η λιμνοθάλασσα Ψήφτα στα περίχωρα της αρχαίας πόλης.

14 Γυναικείο αγαλμάτιο του 4ου αι. π.Χ. από το ιερό της Αφροδίτης Ακράιας.

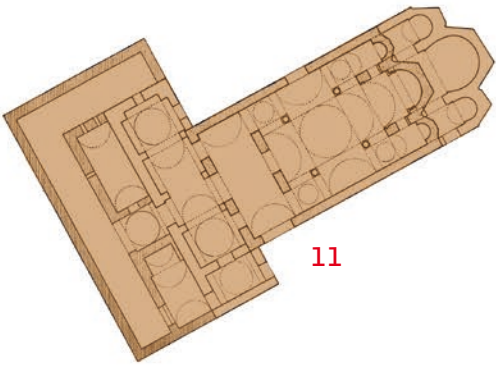
14

εντοπίστηκαν με τις έρευνες του Welter κατάλοιπα δύο τοίχων, ενός στην περιοχή νοτιοανατολικά του ναού και ενός άλλου στα βορειοδυτικά. Ο δεύτερος χρησίμευε ταυτόχρονα ως ανάλημμα του ευρύτερου πλατώματος του ιερού.

Ο ναός της Αφροδίτης Κατασκοπίας ήταν πιθανότατα οικοδομημένος στο λόφο που καταλαμβάνουν τώρα τα ερείπια της βυζαντινής εκκλησίας της Παναγίας Επισκοπής. Κοντά του ο Pausanias είδε μια μυρτιά με τρυπημένα φύλλα, για την οποία έλεγαν ότι ήταν εκείνη που τρυπούσε η Φαίδρα με την καρφίτσα της όταν έβλεπε τον Ιππόλυτο να γυμνάζεται στο στάδιο. Στην ίδια περιοχή τοποθετεί ο περιηγητής τον τάφο της και, σε μικρή απόσταση από αυτόν, το μνήμα του Ιππολύτου, το οποίο περιγράφει ως σωρό χώματος. Το τελευταίο πρέπει να βρισκόταν στον υπαίθριο χώρο του γειτονικού γεωμετρικού τεμένων.

Κάποιοι από τους περιηγητές του 18ου και του 19ου αιώνα (Chandler, Gell, Curtius, Bursian, Frazer), όπως επίσης αρχικά και ο Legrand¹⁹, αναγνώριζαν το στάδιο του Ιππολύτου στο πεταλοειδές κοίλωμα που σχηματίζει το φυσικό έδαφος νοτιοανατολικά του λόφου της Επισκοπής. Σε αυτή την περιοχή ο βόρειος τοίχος του ευρύτερου περιβόλου του ιερού σημειώνεται στο τοπογραφικό σχέδιο του Welter με τεθλασμένη γραμμή που ακολουθεί το περίγραμμα του κοιλώματος. Η τοποθέτηση εδώ του σταδίου θεωρούμε ότι είναι μια βάσιμη υπόθεση, καθώς μπορεί να ήταν παρόμοιο με εκείνο της Νεμέας, το οποίο ήταν διαμορφωμένο σε μια ανάλογη φυσική κοιλότητα και δεν είχε στα πρानή του κτιστές κατασκευές αλλά μόνο κάποιες λαξεύσεις στον φυσικό βράχο για να κάθονται οι θεατές. Στην περίπτωση αυτή το βόρειο τμήμα του σταδίου της Τροιζήνας θα εκτεινόταν στη γειτονική πεδινή περιοχή και ίσως καταστράφηκε από τις επεμβάσεις που έχουν γίνει εκεί για τη συστηματική καλλιέργεια της γης.

Ο Welter τοποθέτησε το στάδιο του Ιππολύτου στο βόρειο πρανές του λόφου της Επισκοπής, επειδή στην περιοχή κάτω από το άνδηρο της βυζαντινής εκκλησίας παρατήρησε δύο αναλημματικούς τοίχους με κατεύθυνση Α–Δ, οι οποίοι όριζαν πλάτωμα μήκους 190 μ. και πλάτους 20 μ. Οι τοίχοι αυτοί σημειώνονται αδρομερώς στο τοπογραφικό σχέδιο που δημοσίευσε αλλά δεν είναι τώρα ορατοί. Κατά την άποψή του το στάδιο θα είχε διαμορφωμένο χώρο για θεατές μόνο στη μία (νότια) μακριά πλευρά. Όποια και αν ήταν η θέση του, το στάδιο της Τροιζήνας πρέπει να υπήρχε από τα αρχαϊκά χρόνια, όπως δείχνουν επιτάφια μνημεία αθλητών που είχαν διαπρέψει εκείνη την εποχή σε αγώνες δρόμου και οπλιτοδρομίας²⁰. Κοντά του θα ήταν και το γυμνάσιο, η ύπαρξη του οποίου μαρτυρείται σε τρία τιμητικά ψηφίσματα των Τροιζηνίων (IG IV 749, 753, 754).

Κάτοψη του ιερού του Ιππολύτου με τις προτεινόμενες νέες χρονολογήσεις και ταυτίσεις των μνημείων. Η κάτοψη βασίζεται στα σχέδια που δημοσίευσαν οι Legrand, Welter, Λαζαρίδης, Knell και Ε. Οικονομίδου.

15 Ο περίπτερος ναός που αποδίδεται στον Ιππόλυτο (αεροφωτογραφία).

- Ναός Ιππολύτου
- Μνημειακό πρόπυλο και ορθογώνιος περίβολος
- Γεωμετρικό τέμενος / Μνήμα Ιππολύτου
- Ναῖσκος με πρόσοψη στα δυτικά
- Βωμός με τετράστυλο
- Υπόγειος θάλαμος / «Τάφος Ιππολύτου»
- «Ναῖσκος με πρόσοψη στα ανατολικά» / «Οἶκος» με πρόσοψη στα βόρεια
- Μικρή στοά
- Κρηναίο οικοδόμημα / «Ηράκλειος κρήνη»
- Τελετουργικό εστιατόριο / «Οικία Ιππολύτου»
- Εκκλησία Παναγίας Επισκοπής / Ναός Αφροδίτης Κατασκοπίας

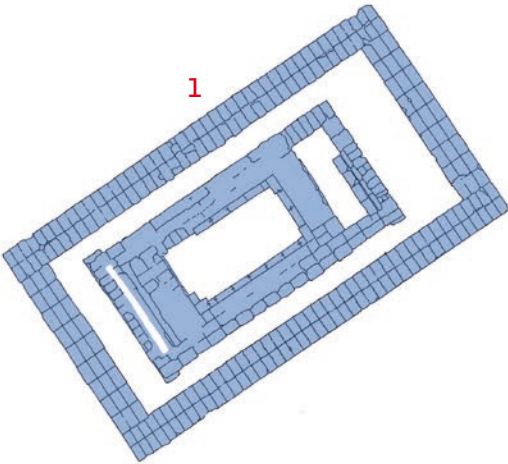
- Γεωμετρική περίοδος
- Υστεροαρχαϊκή περίοδος
- Κλασική περίοδος
- Ελληνιστική περίοδος
- Ρωμαϊκή περίοδος
- Βυζαντινή περίοδος

ΠΕΡΙΓΗΓΗΣΗ ΣΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΧΩΡΟ

Στην παρουσίαση των μνημείων του αρχαιολογικού χώρου θα ακολουθήσουμε, κατά το δυνατόν, τη σειρά με την οποία τα περιγράφει ο Πausanias, ώστε να γίνει καλύτερα αντιληπτή η πορεία του μέσα στο ιερό και να διαπιστωθεί κατά πόσον οι προτεινόμενες ταυτίσεις αντιστοιχούν στη δική του μαρτυρία για την τοπογραφία του χώρου. Τα μνημεία που είδε μνημονεύονται στο κείμενό του με την εξής σειρά: ναός Ιππολύτου, ναός Απόλλωνος Επιβατηρίου μέσα στον ίδιο περίβολο, χώρος λατρείας Δαμίας και Αυξησίας, στάδιο Ιππολύτου έξω από τον περίβολο, ναός Αφροδίτης Κατασκοπίας πάνω από το στάδιο, μυρτιά και τάφος Φαίδρας κοντά στο ναό της Αφροδίτης, μνήμα Ιππολύτου σε μικρή απόσταση από τα δύο προηγούμενα, άγαλμα Ασκληπιού, «οικία Ιππολύτου» και, μπροστά της, «Ηράκλειος κρήνη».

1.– Ναός Ιππολύτου

Ο περίπτερος ναός που αποδίδεται στον Ιππόλυτο είναι το πρώτο μνημείο που βλέπει ο επισκέπτης όταν εισέρχεται στο ιερό από την πλευρά της αρχαίας πόλης. Σήμερα σώζεται μόνο η πώρινη θεμελίωσή του αλλά, βάσει των μετρήσεων των μελετητών, αναγνωρίζεται ως δωρικός εκατόμπεδος, με πρόναο στην ανατολική πλευρά, σηκό και υποτυπώδη οπισθόδομο²¹. Οι διαστάσεις του στο επίπεδο της ευθυντηρίας ήταν

16

17,365x31,783 μ. και στο στυλοβάτη 15,045x29,463 μ. Στην περίπτωση υπολογίζεται ότι υπήρχαν 6x11 κίονες, διαμέτρου περίπου 1,20 μ. Σε αυτόν το ναό ανήκε πιθανότατα ένας σπόνδυλος δωρικού κίονα που είχε την ίδια διάμετρο και βρέθηκε εκεί κοντά. Στο εσωτερικό του σηκού σώζεται μια σειρά από ορθογώνιες ασβεστολιθικές πλίνθους που εξέχουν από τα πώρινα θεμέλια και εικάζεται ότι χρησίμευαν για τη στήριξη κιόνων ή ημικιόνων, τοποθετημένων πολύ κοντά στους τοίχους. Τις λιθοπλίνθους ένωναν μεταξύ τους μεταλλικοί σύνδεσμοι σε σχήμα Ζ, ίχνη των οποίων διακρίνονται ακόμη στα σημεία επαφής τους. Ο ναός χρονολογήθηκε στον ύστερο 4ο αιώνα π.Χ. με βάση δύο ιδιομορφίες του: τη μεγάλη απόσταση του προνάου από την περίπτωση και την υπερβολική σύμπτυξη του οπισθοδόμου. Λείψανα άλλου, παλαιότερου ναού δεν εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφή του.

2.- Μνημειακό πρόπυλο και ορθογώνιος περίβολος

Η είσοδος στο μεγάλο κτηριακό συγκρότημα που βρίσκεται στα βορειοδυτικά του περίπτερου ναού γινόταν από μνημειακό πρόπυλο, μήκους 12,80 μ. και πλάτους 8,50 μ., στο οποίο οδηγούσε επικλινή αναβάθρα (ράμπα) μήκους περίπου 20 μ. Το πρόπυλο είχε προσανατολισμό Α-Δ και αποτελείτο από ένα θάλαμο στο ανατολικό τμήμα του, έναν θυραίο τοίχο με τρία ανοίγματα και έναν δεύτερο, μεγαλύτερο θάλαμο στο δυτικό τμήμα του. Στην ανατολική και στη δυτική όψη του υπολογίζεται ότι θα υπήρχαν από δύο κίονες μεταξύ των παραστάδων.

Όμοια κάτοψη είχε το πρόπυλο του ιερού του Ποσειδώνος στο Σούνιο, η κατασκευή του οποίου τοποθετείται στο δεύτερο μισό του 5ου αιώνα π.Χ. Ο Welter ορθά επισήμανε τη συγγενειά τους, αλλά τοποθέτησε το πρόπυλο της Τροιζήνας πολύ αργότερα, στο τέλος του 4ου αιώνα π.Χ. Η χαμηλή χρονολόγηση του ανασκαφέα, την οποία ακολούθησαν και άλλοι μελετητές, ίσως επηρεάστηκε από την πεποίθησή του ότι το πρόπυλο και ο ορθογώνιος περίβολος ανήκαν στο «Ασκληπιείο» και, επομένως, η κατασκευή τους θα σχετιζόταν με την ανέγερση του μεγάλου κτηρίου που ερμήνευσε ως εγκοιμητήριο και χρονολόγησε στις αρχές του 3ου αιώνα π.Χ. Κάποια θραύσματα κεραμίδων της Πρώιμης Ελληνιστικής περιόδου που βρέθηκαν στο χώρο του προπύλου δεν αποτελούν ισχυρό χρονολογικό κριτήριο, καθώς αυτά μπορεί να ανήκαν σε μια φάση επισκευής της στέγης του. Άλλωστε, ο διαφορετικός προσανατολισμός που έχουν ο ορθογώνιος περίβολος και το κτήριο με την περίστυλη αυλή δεν συνηγορεί για την ένταξή τους στο ίδιο οικοδομικό πρόγραμμα.

Ο ορθογώνιος περίβολος στη βόρεια και στη δυτική πλευρά του, στις οποίες λειτουργούσε

18

- 16 Πήλινο ξοανόμορφο ειδώλιο των ύστερων γεωμετρικών ή πρώιμων αρχαϊκών χρόνων.
- 17 Ο βόρειος τοίχος του ορθογωνίου περιβόλου, με το πρόπυλο πίσω του και το χώρο του γεωμετρικού τεμένους στο βάθος.
- 18 Ο χώρος του ναΐσκου με πρόσοψη στα δυτικά και ο αναλημματικός τοίχος του ανδρήρου του, άποψη από βορειοδυτικά.
- 19 Πήλινο ανάθημα (3x2,2 εκ.), πιθανώς ομοίωμα πλεξούδας, από το χώρο της ηρωολατρείας του Ιππολύτου.

19

και ως ανάλημμα του ανδρήρου καθώς το έδαφος εκεί καταφορίζει, είναι κτισμένος με μεγάλες πολυγωνικές λιθοπλίνθους, πελεκημένες αδρά στην όψη και σφυροκοπημένες στους αρμούς, όπως στο πολυγωνικό σύστημα των κλασικών χρόνων²². Σε ορισμένα σημεία οι λιθοπλίνθοι έχουν καμπύλους αρμούς που μιμούνται το αρχαϊκό λέσβιο σύστημα τοιχοδομίας. Στη νότια πλευρά, όπου το έδαφος είναι ομαλό, είχαν χρησιμοποιηθεί μικρότερες πέτρες ποικίλων σχημάτων. Στη νοτιοδυτική γωνία του υπήρχε ένα στενό άνοιγμα για την επικοινωνία με το χαμηλότερο πλάτωμα δυτικά του ανδρήρου.

Η αναβάθρα, το μνημειακό πρόπυλο και ο ορθογώνιος περίβολος αποτελούν ένα ενιαίο αρχιτεκτονικό σύνολο και πρέπει να ανήκουν στην ίδια οικοδομική φάση. Το πρόπυλο οπωσδήποτε κατασκευάστηκε μετά από εκείνο του Σουνίου, το οποίο φαίνεται να μιμήθηκε, αλλά μάλλον όχι τόσο αργά όσο υποστηρίζει ο Welter. Μια χρονολόγηση στο τέλος του 5ου ή στις αρχές του 4ου αιώνα π.Χ. θεωρούμε ότι θα ήταν πιθανότερη τόσο για το ίδιο όσο και για τον ορθογώνιο περίβολο. Το πρόπυλο πιθανώς ανακαινίστηκε στο τέλος του 4ου ή στις αρχές του 3ου αιώνα π.Χ., κρίνοντας από τις ενδείξεις για την επισκευή της στέγης του εκείνη την εποχή.

3.- Γεωμετρικό τέμενος / Μνήμα Ιππολύτου

Στα νότια του προπύλου, σε βραχώδες έδαφος, εντοπίστηκε από τον Legrand και τον Welter ένα μικρό υπαίθριο τέμενος με πεντάπλευρο περίβολο, το οποίο πρέπει να ήταν ο αρχικός πυρήνας της λατρείας του Ιππολύτου με την παλαιότερη, ηρωική υπόστασή του. Ο πρώτος ανασκαφέας αναφέρει εδώ έναν μικρό «γήλοφο», ο οποίος μπορεί να ήταν το μνήμα του Ιππολύτου, αφού σύμφωνα με την περιγραφή του Πausanias αυτό είχε τη μορφή τύμβου. Όστρακα αγγείων των γεωμετρικών χρόνων που βρέθηκαν στο χώρο του τεμένους δείχνουν ότι η ηρωολατρεία άρχισε εκείνη την περίοδο. Η πρώιμη λατρευτική χρήση της περιοχής μαρτυρείται επίσης από ένα πήλινο ξοανόμορφο ειδώλιο των ύστερων γεωμετρικών ή πρώιμων αρχαϊκών χρόνων, το οποίο βρέθηκε τυχαία κοντά στο λόφο της Επισκοπής, μαζί με θραύσμα μεγάλου γεωμετρικού αγγείου.

Από τον πεντάπλευρο περίβολο του υπαίθριου τεμένους σώζονται τώρα μόνο ο βόρειος τοίχος και μικρό τμήμα του ανατολικού. Οι άλλες πλευρές, οι οποίες δηλώνονται αποσπασματικά στο σχέδιο του Welter με σειρές από μικρές πέτρες, έχουν καταστραφεί. Όπως επισημαίνει ο ανασκαφέας, ο βόρειος και ο ανατολικός τοίχος του δεν ανήκουν στην αρχική φάση διαμόρφωσης του χώρου, αλλά πρέπει να είναι σύγχρονοι με τον ορθογώνιο περίβολο, καθώς έχουν παρόμοια τοιχοδομία (πολυγωνικό σύστημα και μίμηση του λέσβιου σε κάποια σημεία). Η αντικατάσταση των παλαιότερων τοίχων με άλλους

20 Το τελετουργικό εστιατήριο του Ιππολυτείου, από δυτικά.

ισχυρότερους θα ήταν αναγκαία για τη συγκράτηση του εδάφους σε αυτές τις πλευρές όταν διαμορφώθηκε η επικλινής αναβάθρα που οδηγούσε στο πρόθυλο.

4.– Ναῖσκος με πρόσοψη στα δυτικά

Δίπλα στο γεωμετρικό τέμενος υπάρχει ένα μικρό άνδηρο, πάνω στο οποίο σώζονται τα πενιχρά κατάλοιπα ενός ναῖσκου με πρόσοψη στα δυτικά. Πρόκειται για ορθογώνιο κτίσμα, διαστάσεων περίπου 4,20x5,50 μ., με ανοικτό προθάλαμο και σηκό. Ο προσανατολισμός του προς τη Δύση φανερώνει ότι ήταν αφιερωμένος σε χθόνια θεότητα ή ήρωα, όπως ήταν αρχικά ο Ιππόλυτος. Μπροστά από το ναῖσκο, ο φυσικός βράχος είχε λαξευθεί για να δημιουργηθούν πλατύσκαλο και βαθμίδες που οδηγούσαν στην είσοδό του. Στα αριστερά και δεξιά του διαμορφωμένου βράχου υπήρχαν δύο χαμηλές πλατφόρμες που λειτουργούσαν ως διάδρομοι για την ομαλή πρόσβαση στις βαθμίδες.

Η κατασκευή του κτίσματος μπορεί να τοποθετηθεί στους ύστερους αρχαϊκούς χρόνους (μάλλον στις αρχές του 5ου αι. π.Χ.), κρίνοντας από τον τρόπο δομής του βόρειου αναλημματικού τοίχου του μικρού ανδῆρου όπου εδράζεται αυτό (τετράπλευρες, επιμελώς λαξευμένες λιθόπλινθοι, οι οποίες συμπληρώνονται με πλακοειδή βύσματα στα μεταξύ τους κενά)²³. Στην Αρχαϊκή περίοδο άλλωστε, φαίνεται ότι υπήρχε

έντονη οικοδομική δραστηριότητα στην Τροιζήνα, καθώς τότε ιδρύθηκαν τουλάχιστον άλλοι πέντε σημαντικοί ναοί της πόλης.

Στα ανατολικά του ναῖσκου, ανάμεσα στα βράχια που υπάρχουν εκεί, βρέθηκαν όστρακα των γεωμετρικών, κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, υπολείμματα στάχτης, άφθονα κατάλοιπα καμένων οστών (πιθανότατα από ολοκαυτώματα), καθώς και πολλά μικρά πήλινα αναθήματα σε σχήμα λεπτής ταινίας που αναδιπλώνεται σε ελλειψοειδές σχήμα και ενώνεται στα άκρα της. Ο Legrand υπέθεσε ότι αυτά τα περίεργα αντικείμενα παριστάνουν «κουλουριασμένα φίδια», ενώ ο Welter τα ερμήνευσε ως ομοιώματα «ποπάνων» (γλυκίσματα που προσφέρονταν πριν από τη θυσία σε διάφορες θεότητες και ήρωες). Μπορούμε, όμως, να προτείνουμε και μια άλλη ερμηνεία: ότι πρόκειται για πλοκάμους (πλεξούδες) σε πήλινες απομιμήσεις, που αφιέρωναν στον Ιππόλυτο τα κορίτσια της Τροιζήνας πριν από το γάμο τους. Σύμφωνα με όσα αναφέρει ο Ηρόδοτος (ΙV. 34.1) για το ίδιο έθιμο στη λατρεία των Υπερβορείων Παρθένων στη Δήλο, οι προσφερόμενοι πλόκαμοι ήταν τυλιγμένοι σε ξύλινο στέλεχος, επομένως μάλλον θα είχαν ενωμένες τις άκρες τους.

Τα ελληνιστικά όστρακα που βρέθηκαν στο μικρό τέμενος δείχνουν ότι η λατρεία του ήρωα συνεχιζόταν εδώ και μετά την ανέγερση του περίπτερου ναού. Όπως φαίνεται, ο Ιππόλυτος λατρευόταν τότε στην Τροιζήνα και με τις δύο υποστάσεις του, την ηρωική και τη θεϊκή, φαινόμενο που παρατηρείται και στη λατρεία του Ασκληπιού στην Επίδαυρο.

5.– Βωμός με τετράστυλο

Απέναντι από το ναῖσκο, σε απόσταση 8 μ. από αυτόν, σώζονται τα θεμέλια κτιστού βωμού, διαστάσεων 7,15x2,40 μ., ο οποίος ανήκει στον τύπο του επιμήκους χαμηλού ορθογώνιου βωμού με τετράστυλο (4 κίονες). Στις παρείες καθεμιάς από τις μακριές πλευρές του υπάρχουν δύο ορθογώνιες βάσεις, κατασκευασμένες από ασβεστολιθικές πέτρες, οι οποίες στήριζαν τους κίονες του τετραστύλου. Οι βάσεις αυτές βρίσκονται ακριβώς απέναντι από τις παραστάδες του ναῖσκου, στοιχείο που δείχνει τη στενή σχέση του βωμού με το λατρευτικό οικοδόμημα. Επομένως, η κατασκευή του μπορεί να τοποθετηθεί στην ίδια οικοδομική φάση, δηλαδή στους ύστερους αρχαϊκούς χρόνους. Η χρήση των τετραστύλων άρχισε στο δεύτερο μισό του 6ου αιώνα π.Χ. και συνεχίστηκε στους επόμενους αιώνες.

6.– Υπόγειος θάλαμος / «Τάφος Ιππολύτου»

Στο σχέδιο κάτοψης των μνημείων του χώρου που δημοσίευσε ο Welter σημειώνεται με διακεκομμένη

γραμμή στη δυτική πλευρά του ορθογώνιου περιβόλου το περίγραμμα ενός μικρού κτίσματος, το οποίο βρισκόταν κατά το μεγαλύτερο μέρος του κάτω από το δάπεδο του ανδῆρου που όριζε εκείνος ο περίβολος. Η κατασκευή αυτή, αν και είναι φανερό ότι ανασκάφηκε από τον ίδιο, δεν σχολιάζεται καθόλου στο κείμενό του. Σε καθαρισμό των σωζόμενων λειψάνων που έκανε η Εφορεία Αρχαιοτήτων, διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για υπόγειο ορθογώνιο κτίσμα, εξωτερικών διαστάσεων 2,80x2,50 μ., με είσοδο πλάτους 0,60 μ. στη δυτική πλευρά²⁴. Δύο παράλληλες μεταξύ τους λίθινες πλάκες, τοποθετημένες όρθιες στο άνοιγμα της εισόδου, χρησίμευαν ως παραστάδες και δημιουργούσαν έναν στενό διάδρομο προς το εσωτερικό του θαλάμου. Τα τοιχώματά του ήταν κτισμένα με μεγάλους τετράπλευρους και πολυγωνικούς λίθους, επεξεργασμένους στην όψη και στους αρμούς, που συμπληρώνονταν με μικρότερες πέτρες στα μεταξύ τους κενά. Στον νότιο τοίχο είχε διαμορφωθεί μικρή τετράγωνη κόγχη, πλάτους 0,40 μ. και βάθους 0,60 μ.

Στο εσωτερικό του θαλάμου υπήρχε τετράγωνη λιθόκτιστη κατασκευή που καταλάμβανε το κεντρικό τμήμα του. Οι εξωτερικές παρείες της ήταν διαμορφωμένες με στρώσεις από λεπτές ή και μεγαλύτερες πέτρες, ενώ ο πυρήνας της αποτελείτο από αργούς λίθους και χώμα. Λίγες ακατέργαστες πλακοειδείς πέτρες, τοποθετημένες όρθιες γύρω από τον πυρήνα της, φαίνεται να σχημάτιζαν στο επάνω μέρος της ένα μικρό έγκοιλο. Στο εσωτερικό αυτού του εγκοίλου βρέθηκαν διαλυμένες πλίθρες, θραύσματα κεραμίδων και μικρά τεμάχια από κάρβουνα. Πιθανότατα πρόκειται για μικρό βωμό, στοιχείο που υποδεικνύει λατρευτική χρήση του χώρου.

Εφόσον ο δυτικός τοίχος του ορθογώνιου περιβόλου περνούσε πάνω από αυτό το κτίσμα, οπωσδήποτε πρόκειται για αρχιτεκτόνημα που ανήκει σε προγενέστερη οικοδομική φάση, πιθανώς στους ύστερους αρχαϊκούς χρόνους, όπου φαίνεται να παραπέμπει και η τοιχοδομία του θαλάμου. Ο προσανατολισμός προς τη Δύση και η θέση του κοντά στο βωμό του αρχαϊκού ναῖσκου δείχνουν ότι και αυτό πρέπει να σχετιζόταν με ηρωολατρεία. Σύμφωνα με την ερμηνεία της Ε. Οικονομίδου, ο υπόγειος θάλαμος ήταν ο τάφος του Ιππολύτου που δεν έδειχναν οι Τροιζήνιοι στους ξένους, άποψη που ενισχύεται από το γεγονός ότι ο χώρος όπου βρισκόταν δεν ήταν προσιτός παρά μόνο από τη δευτερεύουσα είσοδο στη νοτιοδυτική γωνία του περιβόλου, η οποία μπορεί να ήταν φραγμένη με ξύλινη πόρτα.

7.– «Ναῖσκος με πρόσοψη στα ανατολικά» / «Οἶκος» με πρόσοψη στα βόρεια

Σε απόσταση περίπου 10 μ. νότια του βωμού σώζονται τα θεμέλια ενός ορθογώνιου οικοδομήματος, διαστάσεων 6x9 μ., το οποίο ο Welter ερμήνευσε ως τετράστυλο ναῖσκο με πλατύ σηκό και πρόσοψη στα

22

- 22 Τμήμα της λίθινης αύλακας της κεντρικής αυλής του εστιατορίου. Δίπλα της είναι στημένα σπόνδυλος και κιονόκρανο δωρικού κίονα προερχόμενα από τη μεγάλη υπόστυλη αίθουσα.
- 23 Μεγάλο τετράγωνο οικοδόμημα με κεντρική περίστυλη αυλή (τελετουργικό εστιατόριο) στο ιερό του Ιππολύτου (αεροφωτογραφία).
- 24 Ορθογώνια εστία από πλάκες τραχείτη στο δάπεδο του τελετουργικού εστιατορίου.

ανατολικά. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα αυτού του κτίσματος, όμως, δεν ανταποκρίνονται στα σχέδια αναπαράστασης που παρουσίασε. Όπως φαίνεται στο λεπτομερές σχέδιο κάτοψης που δημοσιεύει ο ίδιος, η ύπαρξη προνάου στην ανατολική πλευρά του κτηρίου δεν τεκμηριώνεται επαρκώς. Αντίθετα, διακρίνεται καθαρά μια είσοδος στη βόρεια πλευρά, οριζόμενη από δύο λίθινες παραστάδες. Ο ανασκαφέας περιγράφει έναν εγκάρσιο τοίχο που χώριζε το βόρειο τμήμα του σηκού από το νότιο, αλλά δεν τον σημειώνει στα δημοσιευμένα σχέδια. Πιθανότατα ο «πλατύς σηκός» ήταν ένας «οίκος» με πρόσοψη στον Βορρά, δηλαδή προς το βωμό με το τετράστυλο. Τα λείψανα κάποιων άλλων τοίχων έξω από το περίγραμμά του αποδόθηκαν από τον ίδιο στους μετά την αρχαιότητα χρόνους, αλλά είναι πιθανότερο να αποτελούν επεμβάσεις της Ρωμαϊκής περιόδου.

Το οικοδόμημα αυτό πρέπει να είχε θρησκευτικό χαρακτήρα, τουλάχιστον στην αρχική φάση του, όπως δείχνουν ο προσανατολισμός του προς το βωμό και τρεις βάσεις αναθημάτων που υπήρχαν στον περίγυρό του, δύο έξω από τον βόρειο τοίχο και άλλη μία μπροστά από τον ανατολικό, εκεί όπου ο ανασκαφέας τοποθετούσε τον πρόναο. Η κατασκευή του θα μπορούσε να τοποθετηθεί στους κλασικούς χρόνους, καθώς η νοτιοδυτική γωνία του έχει πατήσει πάνω σε τοίχο που μάλλον ανήκει στην αρχαϊκή φάση του χώρου.

8.– Μικρή στοά

Στα δυτικά του προηγούμενου κτηρίου, δίπλα στη δευτερεύουσα είσοδο του ανδρήρου, υπήρχε μια μικρή ανοιχτή στοά, διαστάσεων περίπου 10,80x4 μ., με πρόσοψη στα ανατολικά. Στην πρόσοψη είχε δύο κίονες, των οποίων οι βάσεις βρέθηκαν στην αρχική θέση τους αλλά δεν σώζονται σήμερα. Ο δυτικός τοίχος της αποτελούσε μέρος του ορθογωνίου περιβόλου, επομένως η στοά πρέπει να είναι σύγχρονη με αυτόν. Σε μεταγενέστερη εποχή, πιθανώς στους ρωμαϊκούς χρόνους, το βόρειο τμήμα της μετατράπηκε σε λουτρό. Η κακή διατήρηση του οικοδομήματος δεν επιτρέπει ασφαλή συμπεράσματα για τη λειτουργία του. Ο Welter υποθέτει ότι θα υπήρχαν και άλλες τέτοιες στοές κατά μήκος της δυτικής και της βόρειας πλευράς του ανδρήρου, οι οποίες όμως θα καταστράφηκαν με την κατάρρευση των αναλημματικών τοίχων και την κατολίσθηση του εδάφους.

9.– Κρηναίο οικοδόμημα / «Ηράκλειος κρήνη»

Στη νότια πλευρά του ανδρήρου υπήρχε ένα κρηναίο οικοδόμημα, ενσωματωμένο στον τοίχο του ορθογωνίου περιβόλου. Τα τοιχώματα της κρήνης ήταν κτισμένα με ορθογώνιες ασβεστολιθικές πλίνθους που εδράζονταν σε πώρινη θεμελίωση. Η δεξαμενή της ήταν επιχρισμένη με υδραυλικό κονίαμα, στο οποίο προστέθηκε ένα δεύτερο στρώμα σε

23

24

μεταγενέστερη επισκευή. Στα αριστερά και στα δεξιά της είχε διαμορφωθεί ορθογώνιος χώρος οριζόμενος από πώρινες πλάκες και στρωμένος με κονίαμα και βότσαλα. Στο χώρο προς τα δυτικά υπήρχε μια μικρή τετράγωνη δεξαμενή, κατασκευασμένη από πλάκες πωρολίθου και επιχρισμένη με υδραυλικό κονίαμα, η οποία επικοινωνούσε με την κρήνη μέσω μιας οριζόντιας αύλακας. Μια άλλη αύλακα, λαξευμένη σε ασβεστολιθικές πέτρες, κατευθυνόταν προς τη δευτερεύουσα είσοδο του ανδρήρου και οδηγούσε το νερό που υπερχειλίζει στην περιοχή έξω από τον περίβολο. Την κρήνη τροφοδοτούσε με νερό ένας λίθινος πίοσχημος αγωγός που ξεκινούσε από τα νότια, πιθανώς από μια πηγή στην πλαγιά του βουνού που υψώνεται πίσω της.

Το κρηναίο οικοδόμημα αναπαριστάνεται από τον Glaser με δύο κίονες στην πρόσοψη και με δίρριχτη στέγη²⁵. Ο Glaser τοποθετεί την κατασκευή του στους ελληνιστικούς χρόνους, όπως ο ανασκαφέας, και υπολογίζει ότι το ύψος του μέχρι το επιστύλιο πρέπει να ήταν 2,50–2,60 μ. Στην ίδια χρονολόγηση οδηγούν και οι διαφορές που παρατηρούνται στην τοιχοποιία του νότιου τοίχου του περιβόλου. Στα τμήματα που γειτνιάζουν με την κρήνη έχουν χρησιμοποιηθεί μεγάλοι λαξευμένοι λίθοι, ενώ το δυτικότερο τμήμα, το οποίο ανήκει στην αρχική (κλασική) φάση του περιβόλου, είναι κτισμένο με μικρότερες πέτρες.

Αυτό το οικοδόμημα ταυτίζεται από όλους σχεδόν τους μελετητές με την «Ηράκλειο κρήνη» που

25

26

27

βρισκόταν μπροστά από την «οικία του Ιππολύτου» και ονομαζόταν έτσι επειδή έλεγαν ότι το νερό της είχε ανακαλύψει ο Ηρακλής. Όπως σημειώνει ο Welter, οι χημικές αναλύσεις του νερού που τροφοδοτούσε την κρήνη έδειξαν ότι είχε ιαματικές ιδιότητες, γεγονός που θεωρεί ότι αποτέλεσε την αφορμή για την ίδρυση του Ασκληπιείου της Τροιζήνας. Η λατρεία του Ηρακλή, πάντως, είχε εγκαθιδρυθεί εδώ νωρίτερα, όπως μαρτυρεί μια αναθηματική επιγραφή του 5ου αιώνα π.Χ. (IG IV.760). Πιθανότατα στην ίδια θέση προϋπήρχε αρχαιότερη κρήνη, αφού το τρεχούμενο νερό ήταν απαραίτητο για τη λειτουργία του ιερού.

10.– Τελετουργικό εστιατόριο / «Οικία Ιππολύτου»

Στο χώρο μεταξύ του ναού του Ιππολύτου και του αρχαιότερου τεμένους σώζεται ένα μεγάλο τετράγωνο οικοδόμημα (διαστάσεων περίπου 31x31 μ.), αποτελούμενο από τέσσερις πτέρυγες διατεταγμένες γύρω από κεντρική περιστυλή αυλή. Το περιστύλιο αποτελούσαν 4x5 κίονες στηριζόμενοι σε τετράγωνες λίθινες βάσεις, οι περισσότερες από τις οποίες σώζονται στην αρχική θέση τους. Η είσοδος σε αυτό το συγκρότημα γινόταν από στενό διάδρομο που διέσχιζε τη δυτική πτέρυγα και κατέληγε στην κεντρική αυλή. Ένας αντίστοιχος διάδρομος στην ανατολική πτέρυγα οδηγούσε σε περίκλειστο ορθογώνιο χώρο που βρισκόταν πίσω από την ανατολική πλευρά του κτηρίου. Εκεί υπήρχαν μια μακρόστενη αίθουσα και δύο μικρά δωμάτια προσαρτημένα σε αυτή. Στην πρόσοψη του οικοδομήματος, δεξιά της εισόδου, υπήρχε μια άλλη ομάδα προσκτισμάτων, η οποία συμπεριλάμβανε και ένα κτιστό κυκλικό φρέαρ.

Όλη τη νότια πλευρά του τετράγωνου κτηρίου καταλάμβανε μια μεγάλη επιμήκης αίθουσα (διαστάσεων 29,15x9,60 μ.) με δύο εισόδους στον βόρειο τοίχο. Τη στέγη της στήριζαν τρεις κίονες τοποθετημένοι στον κεντρικό άξονα, όπως δείχνουν οι τετράγωνες λίθινες βάσεις που διατηρήθηκαν. Από τους κίονες σώθηκαν μόνο ένας σπόνδυλος και ένα δωρικό κιονόκρανο, τα οποία τώρα είναι στημένα σε μια βάση του περιστυλίου της αυλής. Το δάπεδό της ήταν διαμορφωμένο με βότσαλα και κονίαμα, όπως συνηθιζόταν στα αρχαία εστιατόρια για να είναι ανθεκτικό στο πλύσιμο με νερό μετά τα γεύματα. Στην αίθουσα αυτή υπήρχαν 61 κλίνες και 47 τράπεζες (κατά τους υπολογισμούς του Welter), διατεταγμένες σε τέσσερις ομάδες που διαιρούσαν εσωτερικά την αίθουσα σε ισάριθμους επί μέρους χώρους. Τα τέσσερα διαμερίσματα ήταν εφοδιασμένα με ορθογώνιες εστίες, κατασκευασμένες με μεγάλες πλάκες τραχείτη βυθισμένες κατακόρυφα στο στρώμα του δαπέδου. Από τις κλίνες και τις τράπεζες σώζονται μόνο μερικές από τις λίθινες βάσεις που στήριζαν την οριζόντια πλάκα τους. Όπως παρατήρησε ο Legrand, κάποιες βάσεις κλινών είχαν χαραγμένα ονόματα ή ήταν αριθμημένες με γράμματα του αλφαβήτου.

28

Από αυτά τα στοιχεία, που δεν είναι σήμερα ορατά, συμπεραίνεται ότι εκείνες οι κλίνες προορίζονταν για συγκεκριμένα πρόσωπα²⁶.

Στην ανατολική και στη δυτική πτέρυγα του κτηρίου υπήρχαν από δύο μικρά δωμάτια που είχαν επίσης κλίνες, τράπεζες και εστίες. Η βόρεια πτέρυγα αποτελείτο από δύο αίθουσες, μία μεγάλη στενόμακρη και μία μικρότερη, οι οποίες δεν διέθεταν τέτοιες κατασκευές. Στην πτέρυγα αυτή έγιναν επεμβάσεις στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους προκειμένου να διαιρεθεί σε μικρότερα διαμερίσματα, οριζόμενα από πρόσθετους εγκάρσιους τοίχους. Οι μετασκευές αυτές δείχνουν ότι το κτήριο δεν εγκαταλείφθηκε μετά την έκρηξη του ηφαιστείου των Μεθάνων (γύρω στα μέσα του 3ου αι. π.Χ.), όπως υποστήριζε ο Welter, ο οποίος θεωρούσε ότι έγινε ταυτόχρονα και σεισμός που προκάλεσε σοβαρές βλάβες στο κτήριο.

Στο οικοδόμημα εκείνο υπήρχε συστηματική φροντίδα για την απομάκρυνση του νερού μετά το πλύσιμο των δαπέδων. Στενές λίθινες αύλακες οδηγούσαν το νερό από την υπόστυλη αίθουσα και τα δωμάτια της ανατολικής και της δυτικής πτέρυγας σε μια πλατιά αύλακα που περιέτρεχε τις τέσσερις πλευρές της αυλής. Αυτή ήταν λαξευμένη με ιδιαίτερη επιμέλεια σε ασβεστολιθικές πλάκες που είχαν τέλεια εφαρμογή μεταξύ τους. Μια άλλη λίθινη αύλακα, συνδεδεμένη με το ανατολικό τμήμα της προηγούμενης, κατευθυνόταν προς ανατολικά και οδηγούσε το νερό εκτός του κτηρίου, σε μια κυκλική λεκάνη διήθησης. Από εκεί ένας αγωγός κατευθυνόμενος προς βορρά το διοχέτευε στο κοίλωμα του εδάφους κάτω από το κτήριο.

Ο ανασκαφέας τοποθέτησε την ανέγερση του μεγάλου κτηριακού συγκροτήματος στο τέλος του 4ου ή στις αρχές του 3ου αιώνα π.Χ., βασιζόμενος στη μορφή του κιονόκρανου που βρέθηκε στην υπόστυλη αίθουσα, και αναγνώρισε σε αυτό το εγκοιμητήριο του Ασκληπιείου της Τροιζήνας που αναφέρεται σε δύο επιγραφές της Επιδαύρου χρονολογούμενες σε εκείνη την περίοδο. Στη νεότερη βιβλιογραφία έχει επικρατήσει η άποψη ότι πρόκειται για τελετουργικό εστιατόριο όπου γίνονταν τα επίσημα γεύματα μετά τις θυσίες. Η ερμηνεία αυτή στηρίχθηκε στη συγγένεια που παρουσιάζει το τετράγωνο οικοδόμημα με εστιατόρια άλλων ιερών και ιδιαίτερα με εκείνο του Ασκληπιείου της Επιδαύρου (το ονομαζόμενο «Γυμνάσιο»). Σε περίπτωση που εδώ υπήρχε συνδυασμένη λειτουργία εστιατορίου και θεραπευτηρίου, όπως έχει προταθεί, το εγκοιμητήριο μπορεί να ήταν η επιμήκης αίθουσα στη βόρεια πτέρυγα, η οποία είναι φανερό ότι δεν χρησίμευε για εστιάσεις, αφού δεν υπήρχαν εκεί τράπεζες και κλίνες. Σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές, η εγκοίμηση των ασθενών δεν γινόταν απαραίτητα σε κλίνες αλλά και σε πρόχειρα στρώματα ή δέρματα ζώων που απλώνονταν στο δάπεδο²⁷.

25 Διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη ανάμεσα στα ερείπια της εκκλησίας της Επισκοπής.

26 Η βυζαντινή εκκλησία της Παναγίας Επισκοπής στα βόρεια του τεμένους του Ιππολύτου.

27 Άποψη του κεντρικού κλίτους της εκκλησίας της Επισκοπής, από βορειοανατολικά.

28 Αναθηματικό ανάγλυφο του 4ου αι. π.Χ. με παράσταση γυναικείας μορφής, πιθανώς της Αφροδίτης.

29 Άποψη της βυζαντινής εκκλησίας της Επισκοπής από νοτιοανατολικά.

30

31

30 Ταφικό οικοδόμημα των ρωμαϊκών χρόνων στην περιοχή βόρεια των τειχών της Τροιζήνας.

31 Επιτύμβιος οκταγωνικός κίονας με επίγραμμα του 6ου αι. π.Χ., στημένος σε δεύτερη χρήση μέσα σε ελληνιστική δεξαμενή.

32 Τμήμα αρχαϊκής επιτύμβιας στήλης με εγχάρκτη παράσταση οπλιτοδρόμου.

33 Χάλκινος χυτός κάνθαρος από τάφο του 3ου αι. π.Χ.

34 Χάλκινη σφυρήλατη φιάλη από τάφο του 4ου αι. π.Χ.

35 Πήλινο περίτμητο ανάγλυφο «μηλιακού» τύπου, που απεικονίζει την αρπαγή της Δηϊάνειρας και το φόνο του Κένταυρου Νέσσου από τον Ηρακλή. Από τάφο του 5ου αι. π.Χ.

36 Πήλινος κάνθαρος με την επιγραφή ΥΓΕΙΑΣ, από τάφο του 3ου αι. π.Χ.

Τα προσκτίσματα στην ανατολική και τη δυτική πλευρά του κύριου οικοδομήματος έχουν δεχτεί ποικίλες ερμηνείες. Τα ανατολικά προσκτίσματα μάλλον θα χρησίμευαν για την αποθήκευση σκευών και εφοδίων του εστιατορίου, καθώς βρίσκονταν μέσα σε κλειστή αυλή που ήταν προσιτή μόνο μέσω της αυλής του κεντρικού κτηρίου. Τα μικρά δωμάτια στην πρόσοψη του μεγάλου οικοδομήματος (δεξιά της εισόδου του) ερμηνεύθηκαν πρόσφατα ως μαγειρεία²⁸, αλλά θεωρούμε πιθανότερο να πρόκειται για λουτρικές εγκαταστάσεις, όπως υπέθεσε ο ανασκαφέας, επειδή σε χώρο με βοτσαλωτό δάπεδο βρέθηκε πήλινη λεκάνη και στο συνεχόμενο δωμάτιο υπήρχε εστία, κατασκευασμένη με ορθογώνιες πλάκες τραχείτη. Η κάθαρση με λουτρό τεκμηριώνεται στις αρχαίες πηγές ως απαραίτητη διαδικασία πριν από την είσοδο σε Ασκληπιεία.

Λαμβάνοντας υπόψη την τοπογραφική σχέση του εστιατορίου με τη μνημειακή κρήνη και το γεγονός ότι εκείνο είχε ουσιαστικά τη μορφή μεγάλης οικίας, μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτό ήταν η ονομαζόμενη «οικία του Ιππολύτου»²⁹. Πιθανότατα το τελετουργικό εστιατόριο εξυπηρετούσε τόσο τη λατρεία του Ιππολύτου όσο και του Ασκληπιού, αφού δεν υπήρχαν εδώ σαφή όρια μεταξύ των δύο λατρειών και, όπως φαίνεται, αυτές τελικά συγχωνεύθηκαν. Σε εκείνο το επιβλητικό οικοδόμημα θα δειπνούσαν οι ιερείς και οι επιφανείς πολίτες μετά τις καθιερωμένες θυσίες προς τιμήν του οικοδεσπότη θεού.

11.- Εκκλησία Παναγίας Επισκοπής / Ναός Αφροδίτης Κατασκοπίας

Βορειότερα από το χώρο του Ιππολυτείου, στο πλάτωμα ενός χαμηλού λόφου, σώζονται τα ερείπια της βυζαντινής εκκλησίας της Παναγίας Επισκοπής, η οποία ανήκει στον σταυροειδή εγγεγραμμένο σύνθετο τύπο³⁰. Όπως συνάγεται από τα αρχιτεκτονικά μέλη που βρέθηκαν εδώ, η εκκλησία αυτή ήταν κτισμένη πάνω στα κατάλοιπα μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής, πιθανώς του 6ου αιώνα. Η ανέγερση του βυζαντινού ναού τοποθετείται στον 11ο αιώνα, αλλά στο αρχικό οικοδόμημα έγιναν διάφορες μετασκευές και προσθήκες σε μεταγενέστερες φάσεις. Στη διάρκεια του 12ου αιώνα επεκτάθηκε το Ιερό Βήμα προς τα ανατολικά, τον 14ο ή τον 15ο αιώνα προστέθηκε ο εξωνάρθηκας και στην περίοδο της Τουρκοκρατίας κατασκευάστηκαν τα προσκτίσματα δυτικά του εξωνάρθηκα, καθώς και ο περίβολος που τα περικλείει.

Στην ίδια θέση εικάζεται ότι βρισκόταν και ο αναφερόμενος από τον Πausanias ναός της Αφροδίτης Κατασκοπίας, τον οποίο κατά την παράδοση είχε ιδρύσει η Φαίδρα. Στην τοιχοποιία της βυζαντινής εκκλησίας παρατηρείται άφθονο αρχαίο υλικό σε δεύτερη χρήση, όπως σπόνδυλοι κιόνων, ορθοστάτες, ασβεστολιθικές και πώρινες πλίνθοι, που ενδεχομένως προέρχονται από εκείνον το ναό ή από άλλα

32

33

34

36

35

37

- 37 Τμήμα του ανατολικού σκέλους της οχύρωσης της πόλης.
- 38 Επιτύμβια στήλη του 4ου αι. π.Χ. με παράσταση γυναικείας μορφής σε υπερφυσικό μέγεθος.

38

οικοδομήματα του Ιππολυτείου. Έξω από την εκκλησία υπάρχει ένας σπόνδυλος πώρινου δωρικού κίονα μετασχηματισμένος σε επισκοπικό θρόνο.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν οι αρχαίες επιγραφές που βρέθηκαν στα ερείπια της Επισκοπής. Τρεις από αυτές τεκμηριώνουν τη λατρεία του Ασκληπιού, της Υγείας και της Πανάκειας³¹. Η συγκέντρωση εδώ όλων των γνωστών επιγραφών που συνδέονται με τη λειτουργία θεραπευτηρίου στο Ιππολύτειο μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο χώρος λατρείας του Ασκληπιού πρέπει να βρισκόταν στο βορειοδυτικό τμήμα του τεμένους. Η αναφορά του Πausanias στο άγαλμα του Ασκληπιού μετά το ναό της Αφροδίτης και το μνήμα του Ιππολύτου ενισχύει αυτή την άποψη. Μια θέση που μπορούμε να προτείνουμε είναι ο χώρος απέναντι από το μνημειακό πρόπυλο, ο οποίος έχει απογυμνωθεί εντελώς από όποια αρχαία ερείπια υπήρχαν εκεί, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί το υλικό τους στην κατασκευή της εκκλησίας. Οι ναοί του θεού στην Επίδαυρο και στην Αθήνα είχαν μικρές διαστάσεις, επομένως υπήρχε εκεί η απαιτούμενη έκταση για την ανέγερση ενός παρόμοιου οικοδομήματος. Ανάλογη τοπογραφική σχέση είχαν στην ακρόπολη της Αθήνας το Ασκληπιείο, το μνήμα του Ιππολύτου και ο ναός της Αφροδίτης «εφ' Ιππολύτω».

Μια αναθηματική επιγραφή των αυτοκρατορικών χρόνων, χαραγμένη σε έναν από τους τέσσερις μαρμαρίνους κίονες που τώρα κείτονται στο δάπεδο της εκκλησίας, μαρτυρεί ότι ένας πλούσιος πολίτης και ο γιος του συνεισέφεραν στην ανακαίνιση του ναού της Αφροδίτης εκείνη την εποχή³². Δύο ενεπίγραφα βάθρα της Ρωμαϊκής περιόδου (IG IV.790, 792) ανήκουν σε ανδριάντες που αφιέρωσαν αθλητές και πρέπει να προέρχονται από το γυμνάσιο ή το «στάδιο του Ιππολύτου», που γειτνίαζαν με το ναό της θεάς. Ένα τμήμα αναθηματικού αναγλύφου του 4ου αιώνα π.Χ. με παράσταση γυναίκας που ανασηκώνει την καλύπτρα

της, το οποίο βρήκε ο Legrand στα ερείπια της εκκλησίας, πιθανότατα απεικονίζει την Αφροδίτη. Ο θρίαμβος του χριστιανισμού μπορεί να έφερε το τέλος του αρχαίου κόσμου, αλλά η τραγική ιστορία του Ιππολύτου και της Φαίδρας δεν έπαψε να στοιχειώνει αυτόν τον τόπο.

ΤΑ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ

Οι σωστικές ανασκαφές στην εκτός των τειχών περιοχή της Τροιζήνας έχουν φέρει στο φως συστάδες τάφων που χρονολογούνται από τους πρωτογεωμετρικούς έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους και μαρτυρούν μια διαχρονική ταφική δραστηριότητα σε δύο μεγάλα νεκροταφεία, στα ανατολικά και στα δυτικά της πόλης³³. Η χρήση του ανατολικού νεκροταφείου άρχισε τον 10ο αιώνα π.Χ. και συνεχίστηκε έως και την εποχή της Ρωμαιοκρατίας. Το δυτικό φαίνεται να ήταν σε χρήση από τους ύστερους αρχαϊκούς έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Στα νεκροταφεία της Τροιζήνας διαπιστώνονται όλες οι γνωστές μέθοδοι ταφής (καύσεις, εγχυτρισμοί, ενταφιασμοί σε σαρκοφάγους, λάκκους, κτιστούς κιβωτιόσχημους και κεραμοσκεπείς τάφους). Ένα ιδιαίτερο φαινόμενο είναι η κατασκευή υπέργειων ταφικών οικοδομημάτων γύρω από τα τείχη της πόλης κατά την περίοδο της Ρωμαιοκρατίας (βλ. εικ. 4, PM 1–5, 7–10)³⁴. Αυτά ήταν κτισμένα πάνω σε κρηπίδωμα και είχαν τη μορφή μεγάλου θαλάμου από οπτοπλινθοδομή, με καμαρωτή στέγη και αψιδωτές κόγχες στους τοίχους. Όλα ήταν συλημένα αλλά κάποια διατηρούσαν στο δάπεδό τους σαρκοφάγους. Τα μνημειώδη ταφικά οικοδομήματα θα ανήκαν σε πλούσιες οικογένειες της τοπικής κοινωνίας που θέλησαν να μιμηθούν τα ταφικά έθιμα της ρωμαϊκής αριστοκρατίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Ευχαριστώ θερμά την καθηγήτρια Λίλα Μαραγκού, η οποία επόπτευσε τη διδακτορική διατριβή μου για την Τροιζήνα στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και μου πρόσφερε πολύτιμη καθοδήγηση κατά την εκπόνησή της.

- 1 Legrand 1897 και 1905. Welter 1941, σ. 5–42.
- 2 Κονσολάκη 2003β. Γιαννοπούλου 2009, 2010–2011, 2013α, 2013β, 2014.
- 3 Οικονομίδου Μ. 2003, σ. 107–108, εικ. 1–2.
- 4 Στο ίδιο, σ. 108, εικ. 5.
- 5 Βλ. Meyer 1939, στήλες 636–646.
- 6 IG IV 758–759, 781–782, 787, 791, 793, 796–798. Στράβων VIII.6.14. Ζουμπάκη 2003.
- 7 Κονσολάκη 2003α, 2017.
- 8 Legrand 1892. Το γλυπτό εκτίθεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (ΕΑΜ 243).
- 9 Jameson 1960. Robertson 1982. Η στήλη βρίσκεται στο Επιγραφικό Μουσείο (ΕΜ 13330).
- 10 Κονσολάκη 2003β, σ. 128–129, εικ. 3–5. Badie / Billot 2003, σ. 281–295, εικ. 1–2, πίν. Ι–ΙΙ.1.
- 11 Οικονομίδου Μ. 2003, σ. 108, εικ. 3–4.

- 12 Legrand 1905, σ. 271–274, εικ. 3–6. Badie / Billot 2003, σ. 295–310, εικ. 3–4, πίν. ΙΙ.2–VI.
- 13 Κονσολάκη 2003β, σ. 134, εικ. 1, 38.
- 14 Legrand 1905, σ. 302–314, εικ. 19–30. Welter 1941, σ. 20–25, πίν. 9–10.
- 15 Οικονομίδου Ε. 2015, σ. 29–34, εικ. 20–23.
- 16 *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum* IV (2005), λήμμα «Hestiatorion» [U. Sinn], σ. 42, αρ. 21.
- 17 Φαράκλας 1972, σ. 39. Γιαννοπούλου 2014, σ. 114–115, 359. Οικονομίδου Ε. 2015, σ. 57, 191.
- 18 Musti / Torelli 1986, 320–321. Saporiti 2003, σ. 368, 384. Riethmüller 2005, τόμ. 2/2, σ. 113–115.
- 19 Legrand 1905, σ. 287–288, εικ. 10.
- 20 IG IV 801. Γιαννοπούλου 2010–2011.
- 21 Welter 1941, σ. 37, πίν. 20 a–b. Knell 1978. Οικονομίδου Ε. 2015, σ. 69–72, σχέδ. 31–32, εικ. 90–95.
- 22 Πρβλ. Ορλάνδος 1958, σ. 248–250, εικ. 207.
- 23 Στο ίδιο, σ. 217–219, εικ. 176. Βλ. επίσης Riethmüller 2005, τόμ. 2/2, σ. 108.

Στα κτερίσματα των τάφων συγκαταλέγονταν χάλκινα και πήλινα αγγεία, ειδώλια, στλεγγίδες, όπλα, κάτοπτρα και κοσμήματα. Σε πώρινη σαρκοφάγο που περιείχε ταφές χρονολογούμενες γύρω στα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ. βρέθηκε ένα πήλινο περίμνητο ανάγλυφο «μηλιακού» τύπου, στο οποίο παριστάνεται η αρπαγή της Δηιάνειρας από τον κένταυρο Νέσσο και ο φόνος εκείνου από τον Ηρακλή³⁵. Οι περισσότεροι από τους τάφους των κλασικών και των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων περιείχαν στην κτέρισή τους πολυτελή χάλκινα αγγεία, όπως φιάλες, κρατηρίσκους, κανθάρους, κύλικες και αρύταινες. Ένας πήλινος κάρναρος με διακόσμηση τύπου «δυτικής κλιτύος», από τάφο του 3ου αιώνα π.Χ., φέρει την επιγραφή ΥΓΕΙΑΣ, δηλαδή ανήκει σε μια ειδική κατηγορία αγγείων, τα ονομαζόμενα «γραμματικά εκπώματα», που είχαν αφιέρωση σε κάποια θεότητα.

Στους χώρους των νεκροταφείων βρέθηκαν επίσης αρχαϊκοί επιτύμβιοι κίονες και στήλες των αρχαϊκών, κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Ένας οκταγωνικός κίονας με επίγραμμα χρονολογούμενο στο 550–525 π.Χ. έχει στηθεί σε δεύτερη χρήση μέσα σε ελληνιστική δεξαμενή δυτικά της πόλης³⁶. Από τις επιτύμβιες στήλες ξεχωρίζουν μια εγχάρακτη των ύστερων αρχαϊκών χρόνων που διατηρεί παράσταση οπλιτοδρόμου³⁷ και μια ανάγλυφη του 4ου αιώνα π.Χ. με παράσταση γυναίκας σε υπερφυσικό μέγεθος. Οι περισσότερες από τις στήλες της Αρχαϊκής και της Κλασικής περιόδου, όπως και πολλά από τα πήλινα αγγεία, προέρχονταν από αττικά εργαστήρια, στα οποία η Τροιζήνα είχε εύκολη πρόσβαση καθώς το εξαιρετικό της λιμάνι τής εξασφάλιζε άμεση θαλάσσια επικοινωνία με την Αττική.

- 24 Γιαννοπούλου 2014, σ. 117–118, 352. Οικονομίδου Ε. 2015, σ. 29–34.
- 25 Glaser 1983, σ. 56–58, 143, εικ. 103–106.
- 26 Legrand 1897, σ. 547. IG IV 826–834. Goldstein 1978, σ. 266, 273–274, σημ. 397, σ. 320–321, σημ. 461.
- 27 Βλ. Αριστοφάνης, *Πλούτος* 663. Πausanias, I.34.5.
- 28 Οικονομίδου Ε. 2007, σ. 87. Η ίδια 2015, σ. 66.
- 29 Γιαννοπούλου 2014, σ. 362. Οικονομίδου Ε. 2015, σ. 63.
- 30 Ορλάνδος 1939–1940. Λαζαρίδης 1960–1961.
- 31 IG IV 771, 772. Λαζαρίδης 1960–1961, σ. 226.
- 32 IG IV 781. Ζουμπάκη 2003, σ. 166, σημ. 41.
- 33 Στάης 1889. Κονσολάκη 2003β, σ. 129–134. Γιαννοπούλου 2009, σ. 526–533. 2013α, σ. 111–116. 2014, σ. 138–322.
- 34 Welter 1941, σ. 40–41, πίν. 23–26. Γιαννοπούλου 2013α, σ. 116.
- 35 Peppas–Papaioannou 2001.
- 36 IG IV 801. Γιαννοπούλου 2013β, σ. 327–328, εικ. 2, 3.
- 37 Γιαννοπούλου 2010–2011.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Badie / Billot 2003: Badie A. / Billot M.F., «Terres cuites architecturales de la côte argienne du Golfe Saronique», στο Ε. Κονσολάκη–Γιαννοπούλου (επιμ.), *Αργοσαρωνικός. Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος, 26–29 Ιουνίου 1998*, τόμ. Β', Αθήνα 2003, σ. 277–402.
- Γιαννοπούλου 2009: Γιαννοπούλου Μ., «Τα αποτελέσματα των νέων ερευνών στην αρχαία Τροιζήνα», στο Β. Βασιλοπούλου / Στ. Κατσαρού–Τζεβελέκη (επιμ.), *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό. Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Το έργο μιας δεκαετίας, 1994–2003. Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 18–20 Δεκεμβρίου 2003*, Αθήνα 2009, σ. 519–536.
- Γιαννοπούλου 2010–2011: Γιαννοπούλου Μ., «Αρχαϊκή επιτύμβια στήλη οπλιτοδρόμου από την Τροιζήνα και η απεικόνιση της οπλιτοδρομίας στην αρχαϊκή τέχνη», *ΑΔ* 65–66 (2010–2011), Μελέτες, σ. 231–262.
- Γιαννοπούλου 2013α: Γιαννοπούλου Μ., «Η πόλη και τα νεκροταφεία της αρχαίας Τροιζήνας», στο Μ. Δόγκα–Τόλη / Στ. Οικονόμου (επιμ.), *Αρχαιολογικές Συμβολές*, τόμ. Α': Αττική, ΚΣΤ' και Β' Εφορείες Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Αθήνα 2013, σ. 105–119.
- Γιαννοπούλου 2013β: Γιαννοπούλου Μ., «Επιτύμβια μνημεία της αρχαϊκής και πρώιμης κλασικής περιόδου από την Τροιζήνα», στο Ε. Σιουμπάρα / Κ. Φαρουδάκης (επιμ.), *ΘΕΜΕΛΙΟΝ. 24 μελέτες για τον Δάσκαλο Πέτρο Θέμελη από τους μαθητές και συνεργάτες του*, Αθήνα 2013, σ. 325–343.
- Γιαννοπούλου 2014: Γιαννοπούλου Μ., «Αρχαία Τροιζήν. Τα νεκροταφεία. Συμβολή στην μελέτη της τοπογραφίας της αρχαίας πόλεως», *αδημ. διδ. διατριβή*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2014.
- Ζουμπάκη 2003: Ζουμπάκη Σ., «Η Τροιζήν κατά τη ρωμαϊκή εποχή: εσωτερική οργάνωση – οικονομική ζωή – κοινωνία», στο *Αργοσαρωνικός*, τόμ. Β', Αθήνα 2003, σ. 159–170.
- Glaser 1983: Glaser F., *Antike Brunnenbauten (κρήναι) in Griechenland*, Βιέννη 1983.
- Goldstein 1978: Goldstein M.S., *The setting of the ritual meal in Greek sanctuaries, 600–300 B.C.*, Berkeley 1978.
- Jameson 1960: Jameson M.H., «A Decree of Themistokles from Troizen», *Hesperia* 39 (1960), σ. 198–223.
- Knell 1978: Knell H., «Troizen, Tempel des Hippolytos (?). Zur Interpretation des Tempelfundaments», *Archäologischer Anzeiger* 1978, σ. 397–406, 675–676.
- Κονσολάκη 2003α: Κονσολάκη–Γιαννοπούλου Ε., «Η Μαγούλα στον Γαλατά της Τροιζηνίας: Ένα νέο ΜΕ–ΥΕ κέντρο στον Σαρωνικό», στο *Αργοσαρωνικός*, τόμ. Α', Αθήνα 2003, σ. 159–228.
- Κονσολάκη 2003β: Κονσολάκη–Γιαννοπούλου Ε., «Νέα ευρήματα από την αρχαία Τροιζήνα», στο *Αργοσαρωνικός*, τόμ. Β', Αθήνα 2003, σ. 127–158.
- Κονσολάκη 2017: Κονσολάκη–Γιαννοπούλου Ε., «Η προϊστορική Τροιζήνα», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 125 (2017), σ. 52–63.
- Λαζαρίδης 1960–1961: Λαζαρίδης Π., «Η Επισκοπή του Δαμαλά», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, τόμ. Β' (1960–1961), σ. 195–227.
- Legrand 1892: Legrand Ph., «Statue d'Hermès trouvée à Damala», *Bulletin de correspondance hellénique* 16 (1892), σ. 165–174.
- Legrand 1897: Legrand Ph., «Fouilles de Trézène», *Bulletin de correspondance hellénique* 21 (1897), σ. 543–551.
- Legrand 1905: Legrand Ph., «Antiquités de Trézène», *Bulletin de correspondance hellénique* 29 (1905), σ. 269–318.
- Meyer 1939: Meyer E., λήμμα «Troizen», *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, τόμ. VII A1 (1939), στήλες 618–654.
- Musti / Torelli 1986: Musti D. / Torelli M., *Pausania. Guida della Grecia II. La Corinzia e l'Argolide*, Μιλάνο 1986.
- Οικονομίδου Ε. 2007: Οικονομίδου Ε., «Το τέμενος του Ιππολύτου στην Τροιζήνα», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 103 (2007), σ. 84–90.
- Οικονομίδου Ε. 2015: Οικονομίδου Ε., *Το «Ασκληπιείο» στο ιερό του Ιππολύτου στην Τροιζήνα. Ο Ιππόλυτος και η σχέση του με τον Ασκληπιό και άλλους ήρωες θεραπευτές* (διδακτορική διατριβή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2015), <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/35557#page/1/mode/2up>
- Οικονομίδου Μ. 2003: Οικονομίδου Μ., «Νομίσματα και θρησκευτική παράδοση της Τροιζήνας», στο *Αργοσαρωνικός*, τόμ. Β', Αθήνα 2003, σ. 107–116.
- Ορλάνδος 1939–1940: Ορλάνδος Α., «Η Επισκοπή του Δαμαλά», *Αρχαίον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος*, τόμ. Ε' (1939–1940), σ. 17–33.
- Ορλάνδος 1958: Ορλάνδος Α., *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων*, Αθήνα 1958.
- Peppas–Papaioannou 2001: Peppas–Papaioannou I., «Un relief de type mélien trouvé à Trézène», *Bulletin de correspondance hellénique* 125 (2001), σ. 109–131.
- Riethmüller 2005: Riethmüller J.V., *Asklepios. Heiligtümer und Kulte*, Χαϊδελέβεργκ 2005.
- Robertson 1982: Robertson N., «The Decree of Themistocles in its contemporary setting», *Phoenix* 36 (1982), σ. 1–44.
- Saporiti 2003: Saporiti M., «L'Heroon di Ippolito a Trezene», *Annuario della Scuola Archeologica di Atene* 81.1 (2003), σ. 363–390.
- Στάης 1889: Στάης Β., «Περὶ των εν Τροιζηνία ανασκαφών», *ΑΔ* 1889, σ. 144–145, 163–166.
- Φαράκλας 1972: Φαράκλας Ν., *Τροιζηνία, Καλαύρεια, Μέθανα* (Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις 10), Αθήνα 1972.
- Welter 1941: Welter G., *Troizen und Kalaureia*, Βερολίνο 1941.